

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Irani herosnerě
Hay
zhoghovrdi
mēj

OL 41917.99

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԲԱՆԱՍԷՐ»

Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

ԻՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԷՋ

ա. ԱՌԱՋԱՐԱՆ

բ. Ն Ի Ի Թ

ՎԱՆԱՑ, ԿՈՂՊԱՑ Է՛ ԱՊԱՐԱՆԻ ԲԱՐԱՌՆԵՐՈՎ

Պ Ա Ր Ի Ս

Տպագրութիւն «Բանասեր»ի

1901

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԲԱՆԱՍԷՐ»

Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

ԻՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԷՋ

ա. ԱՌԱՋԱՐԱՆ

բ. Ն Ի Ի Բ

ՎԱՆԱՅ, ԿՈՂՊԱՅ ԷՒ ԱՊԱՐԱՆԻ ԲԱՐԱՌՆԵՐՈՎ

ՊԱՐԻՍ

Տպագրութիւն «Բանասեր»ի

1901

OL 41917.99

~~OL 41856.29.43.5~~

ԻՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԷՋ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ա. ՀԱՅ ԵՒ ՊԱՐՍԻՅ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Ամեն մի ազգ, դեռ իւր կեանքի օրօրոցում սիրում է զարդարել իւր հնագոյն անցեալն որպէս առասպելներով, քաջարի նախնեաց փառուն հռչակով, նոյն իսկ սերել իրան որ եւ է դիւցազնից։ Այս թանկագին յիշատակարանն ժողովուրդը պահպանում է ամենայն սրբութեամբ եւ կտակում նորատի սերնդին։ Հին Յոյներին հաճոյ էր խմբել ծեր «աշուղի» շուրջն եւ ականջ դնել Տրովադայի պաշարման, հերոսաց հուժկու հարւածների, չաստուածոց խնջոյքների, կամ Հերակլէսի, Թեսէոսի եւ այլ դիւցազանց արկածների «նաղըլներին»։ Ըստ Խորենացու, Հայկի մասին «անգիր հին ասացեալ զրոյցներ» էին պատում ժողովրդի մէջ (1)։ Դերմանացոց «Նիբելունգների մասին երգը» ամբողջապէս կենդանացնում է այս ազգի հնագոյն աշխարհայեցողութիւնը։ Ռուսաց «byliny» (եղելիք) կոչւած վիպական աւանդութիւնները ներկայացնում են զարմանալի հարուստ պաշար ժողովրդի դիւցազնական անցեալի։ Թերեւս մի կողմ թողած արեւելեան առասպելների գանձարանն, որ ցիր-ցան տարածել է զանազան երկրներ։

Ժամանակի ազդեցութիւնը մի կողմից, քաղաքակրթութեան՝ միւս հետզհետէ թուլացնում են այս յիշողութիւնը ժողովրդի մէջ, իսկ ազգերի փոխադարձ յարաբերութիւններն առաջ են բերում եւ մտաւոր չփումըն, հետեւապէս եւ ընտանի աւանդութեանց աղաւաղումն շնորհիւ օտարազնեայ զրոյցների։ Սկզբնական սերմն աւելի խորն է թաղուում նոր եւ նոր շերտերի տակ։

Պատմական անցքերն ոչ պակաս փոփոխութիւններ են մուծանում աւանդութեանց բովանդակութեան մէջ։ Հին հերոսը շատ անգամ տեղի է տալիս նորագունին, նորան կտակում իւր քնաւորութիւնը, յատկու-

(1) Դիրք Ա. Գլ. Ժ։ Տես նմանապէս Վահագնի մասին Դիրք Ա. Գլ. ԼԼ։

թիւնները, զէնքերը՝ ժողովուրդը ինքն, այլեւս չ'զոհանալով իւր հին զիւցաղնից, որից բաժանուած է երկար դարերով, իւր բոլոր բանաստեղծական հանճարը թափում է նոր հերոսի վերայ, որ հռչակուած է նորա օրերով կամ մօտիկ անցեալում։ Նորա երեւակայութիւնը կրկին թեւ է առնում եւ կրկին ստեղծագործում։

Այսպէս են կազմուած պատմական երգերն, որոնք խմբուած են յայտնի ազգային գործիչների շուրջն եւ պատում նոցա անունը առասպելական լուսով։ Ռուսաց ժողովուրդն այստեղ եւս կարող է ամենալաւ օրինակ ծառայել, թէ ինչպէս պատմական անցքերն ազդու արձագանք են զըտնում ստոր խաւերի մէջ (1)։

Ամէն մի աւանդութիւն, որչափ էլ հիմն լինի, իւր հեքեաթածեւքողի տակ թաքցնում է սկզբնական սերմն, որ շարժուլ է ժողովրդի երեւակայութիւնը, գործունէութեան հրաւիրել նորա հոգեւոր ոյժերը։ Ճշմարիտ է, դարերի ընթացքում, ենթարկւելով նորանոր փոփոխումների եւ կողմնակի ազդեցութիւնների, նա աւելի եւ աւելի օտարանում է ժողովրդին․ բայց այնուամենայնիւ «ասողը» մինչեւ այժմ էլ խիստ տարբերութիւն է դնում «հեքեաթ»ի եւ «զրոյց»ի (նազըլի, մասալի) մէջ, վերջինիս ընծայելով լիովին հաւատ եւ պատմելով նորան իբրեւ եղելու թիւն․ ուսաց առածը շատ պարզ արտայայտում է ժողովրդի այս տեսակէտը՝ «skazka — skladka, a pèsnja — byl» (հեքեաթը շինծու է, իսկ երգն՝ եղելութիւն)։

Չկայ ազգ, որ չունենայ իւր վէպն, իւր զրոյցն․ այս աւանդութեանց մէջ է նա գտնում իւր հոգեւոր բաւականութիւնն, նոցա մէջ պտրում իւր պապերի պատմութիւնն․ փոյթ չէ, եթէ նորա հերոսները հեռու են նորանից անբողջ դարերով, անբնական իրանց յատկութիւններով, անհամապատասխան ներկայիս․ «էն վախտը (ժամանակը) փահլեւանների վախտ էր» ասում է խորին համոզմունքով ժողովուրդը․ նոյն իսկ մեր ժամանակակից ըմբիշները (փահլեւանները) հետաքրքիր ապացոյց են, որ նա դեռ քոլորովին չէ խղել իւր կապը հնոց քաջերի հետ։

Թէ Հայերն եւս հնումն ունեցել են իրանց սեպհական գիւցաղնական վէպերն՝ այդ մեզ ակներեւ է թէ Խորենացու բազմաթիւ, թէպէտ եւ հատուկտոր, ցիրցան մատնացոյցներից (2) եւ թէ ներկայումս մեր

(1) Istoritscheskija pèsni ob Ivanè, Grosnom, Ermakè, Skopinè Schujskom (Gilferding, Rybnikoff, Kireevskij)․

(2) Ա․ Գրքի Լի․ Դիւիւմ Խորենացին յիշում է «թուելեաց երգերի» մասին, առաջ բերելով միայն մի քանի անկապ տողեր, որոնք իբր երգերի բովանդակութիւնն են յիշեցնում։ Բայց եւ այս անկապ հատածներն արդէն ապացոյց են, որ դեռ Խորենացու ժամանակ Հայերը «ախորժելով» պահպանել էին իրանց գիւցաղնական երգերն, որոնք կեդրոնացած էին «ղինաւէտ» Գողթն գաւառում։ Նկատիւր եւս Վահագնի, Արտաշիսի (Գիրք Բ․ Գլ․ Ծ, ԿԱ) մասին երգերը։ Համեմատիւր եւս Փաւստոս «(Հայք) զիւրեանց երգս առասպելեաց վիպասանութեան սիրեցեալք․․․» (Դպր․ Գ․ Գլ․ ԾԳ)։

մէջ պտտող երգերից եւ զրոյցներից , որոնք ամենից լաւ պատկերացը-
նում են մեր ժողովրդի բանաստեղծական ոգին, որ դեռ շարունակում է
ծաղկել եւ պտուղներ տալ : Զանց առնել մի որ եւ է ազգի մտաւոր
կեանքի ընդունակութիւնը՝ նշանակում է վայրենութեան ստոր աստի-
ճանին հասցնել նորան :

Այլ խնդիր է, թէ ո՞ր չափով Հայերը փոխ են առել օտարազնեայ
զրոյցներ : Այս բանաւոր պաշարն այն աստիճան ճոխ է, որ պահանջում
է նիւթի որոշ դասաւորութիւն , ըստ տեսակի եւ նշանակութեան , եւ
լուրջ համեմատական ուսումնասիրութիւն : Սակայն ես կընտրեմ այս ա-
ւանդութիւններից մի որոշ խումբ, որ անմիջապէս հետաքրքրութիւն է
ներկայացնում թէ իւր ընդհանուր հոշակով եւ թէ մեր վէպերի վերայ
ունեցած ազդեցութեամբ :

Պօքս Իրանի դիւցազնական աւանդութեանց մասին է :

Բաւական է մի թեթեւ հայեացք նետել հին Հայաստանի աշխար-
հագրական քարտիզի վերայ , որպէսզի տեսնել նորա քաղաքական ան-
բարեպատեհ դրութիւնն երկու հզօր պետութեանց մէջ . թէ արեւմտքից
եւ թէ մանաւանդ արեւելքից նորա գլխին են իջել ամենածանր հա-
րւածներ . այստեղ միմեանց էին հանդիպում երկու մեծ ոսոխների շա-
հերն . այստեղ նոցա յաջողում էր միշտ վառ պահել նախարարների ա-
պստամբ ոգին եւ փոխադարձ ատելութիւնն . այս դժբաղդ երկիրն շա-
րունակ մուտք էին գործում կայսեր լէգէոններն կամ կրակապաշտ գը-
րացիների անբաւ վաշտերն : Այս հանգամանքն մեծ արգելք էր Հայաս-
տանի քաղաքական աճման եւ հասունութեան, որ ի վերջոյ տարաւ նո-
րան ի կորուստ :

Բայց Յունաց եւ Պարսից ազդեցութիւնն միայն քաղաքական չէր
նա աւելի խորն էր դնում , տարածում հայ ազգի նոյն իսկ մտաւոր եւ
հոգեւոր կեանքի վերայ, որ ժամանակի ընթացքում տւեց իւր պտուղներն :

Մինչդեռ արեւմտքից Հայերի վերայ ծագեց քրիստոնէութեան լոյ-
սըն եւ ապա Յունաց դպրոցները բաց արին հայ մանկանց առաջեւ
մտքի լայն ասպարէզ, սնեցին եւ հանդէս բերին մի շարք քանքարաւոր
մշակներ, Պարսից դարեւոր հարեւանութիւնն աւելի եւս խորը դրոշմը-
ւեց հայ ազգի կեանքի վերայ . նա զգալի է նախ շնչում, թէ՛ գրաբա-
սում, եւ թէ՛ առաւել եւս աշխարհաբասում, որ այժմս կարծես արդէն
ընտանեցած է մեզանում : Միւս կողմից Արեւելքն՝ Պարսից շնորհիւ՝
րաց էր անում Հայերի առջեւ իւր խորհրդաւոր պարտիզի դռներն եւ
ներս հրաւիրում հեքիաթների աշխարհն, ուր մարդկային երեւկայու-
թիւնն այնպէս հրաշալի կերպով ծաղկեց արեւելեան ճոխ բնութեան
գրկում : Իրանի հոշակաւոր հերոսների աւանդութիւններն, որ ոչ միայն
ժողովրդի լսելիքն էին շոյում , այլ ազատօրէն մուտք գործում նոյն
իսկ «չահանց շահերի» արքունիքը, հեշտիւ կարող էին հրապուրել Հայե-

րի՝ Պարսից ամենամօտ դրացիները երեւակայութիւնն : Դա բնաւ զարմանալի չէ : Ամեն մի ազգ իւր մանկութենում պաշտում է այն, ինչ որ բնականից դուրս է, մարդկային կարողութիւնից ի վեր . նա սիրով հաւատում է իւր զիւցազները յաղթութիւններին, դեւերի, հրէշների, ամբողջ բանականների տապալմանը նոցա գերբնական ոյժի առաջեւ : Նորա սուր լսելիքն արագ որսում է ամեն մի վիպական նորութիւն, լինի նա օտար, գէթ միայն գոհացում տայ նորա միշտ լարւած երեւակայութեանն : Հայերն, անգամ քրիստոնէութեամբ, լուսաւորւած, չէին կարող անտարբեր մնալ դէպի այնպիսի համբաւաւոր հերոսներ, որոնք՝ անցնելով մի շարք դարեր՝ ցայսօր դեռ կենդանի են ժողովրդի խաւերում :

Պարսից գրականութեան մասնագէտներն արդէն բաւական ապացուցել են, թէ ո՛րչափ լայն ծաւալ է ունեցել հռչակաւոր իրանական վէպի ազդեցութիւնն . Պարսից ընդարձակ տէրութիւնն իւր մէջ պարունակում էր զանազան ազգութիւններ, չփութում էր տարբեր լեզու, տարբեր կրօն ունեցող ցեղերի հետ, հասնելով նոյն խոսկ կովկասեան լեռնաշղթան . այստեղից, շնորհիւ կիսավայրենի թուրք-պոլովացիների, արեւելեան զրոյցներն անցել են հարաւային Ռուսաստան եւ ժողովրդի սեպհականութիւն դառել (1) : Հայերին այս աւանդութիւններն պէտք է ծանօթ լինէին դեռ աւելի հին ժամանակներ . մեր պատմագիրը, խօսելով Տորքի մասին, ի դէպս յիշում է Ռուստամին . «եթէ կամիս (ասում է իտրենացին Սահակ Բագրատունուն), ստեմ եւ ես յաղագո նորա (Տորքի)՝ անյաջ եւ փցուն, որպէս Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճրկի՝ հարեւր եւ քսան փողոց ոյժ ասեն ունել» (2) : Կասկած չկայ, որ այս հերոսի անունը դեռ իտրենացու ժամանակ տարածւած էր Հայաստանում . բարեպաշտ հոգեւորականը չէ ծածկում իւր ատելութիւնը դէպի հեթանոսական «անյարմար եւ անոճ» աւանդութիւններն, այլ միայն երիտասարդ իշխանի կամքը կատարելով, ակամայ յիշում է նոցանից մի քանիսը՝ «զորոց ստեմք զքանս եւ զգործս, եւ այնոսիկ մանաւանդ, թէ լուրն զլսեւ լիս մեր տաղտկացուցանէր, այսօր ձեռամբ իմով շարագրեմ զայնոսիկ» (3) :

Պարզ է, որ ժողովուրդը, հետեւելով իւր ձգտմանն, հեռու էր այս անսակէտից . նա սիրով ականջ էր դնում այս՝ թէպէտեւ օտար՝ բայց իւր ճաշակին, հասկացողութեանն համապատասխան կենդանի զրոյցներին :

Հարկաւ, ամեն մի արտաքուստ եկած աւանդութիւն, նախ քան ժողովրդի մէջ հաստատւելն, յարմարւում է նորա կենցաղին, բարքերին, սովորութիւններին, միով բանիւ՝ աշխարհայեցողութեանն, եւ երբ ժամանակի ընթացքում դառնում է նորա սեպհականութիւն, արդէն դժար

(1) Տես Vsevolod Miller: «Ekskursy v oblastj russkich narodnych bylin».

(2) Գիրք Բ . Գլ . Բ .

(3) իտրենացի « ի Պարսից Առասպելեաց » Ա . Գլխի վերջում :

չէ նորա չփոթել օտարազնեայ հերոսներին իւր աւանդական քաջերի հետ, վերագրել նոցա այն, ինչ որ յատուկ էր միայն իւր սիրած գիւցազներին:

Այս օրէնքն, լինելով ընդհանուր բոլոր ազգերի համար, հայ ժողովրդի մէջ ստացել է հետաքրքիր լուսաւորութիւն. բայց նախ տեսնենք, թէ ի՞նչ պայմանների մէջ գոյութիւն ունին բանաւոր աւանդութիւններն մեզանում:

Ինձ դէպք եղաւ 1899 թ. ձմրանը եւ 1900 թ. գարնանը ուղեւորւել նախ Ապարան (Էջմիածնայ գաւառ) եւ ապա Կողպ (Սուրմալուի գաւառ), որոնք ժողովրդական բանահիւսութեան կեդրոններ են համարւում Երեւանեան նահանգում. եւ յիշուի, այս աղքատիկ, անշուք հայ գիւղերում, ուր կարծիք, քարքարոտ հողը շատ անգամ անկարող է լինում գիւղացու նոյն իսկ անհրաժեշտ կարիքներին գոհացում տալու, դեռ ծաղիկ դրութեան մէջ է երգն իւր պէս պէս տեսակներով (իւր երգերով հոչակած է Սուրմալուի գաւառն), բերանէ բերան է չըջում զբոյցը, առակը, հեքիաթը, հանելուկը, միով բանիւ՝ այն ամենը, ինչ որ զարդարում է մեր գիւղացու չքաւոր կեանքը, նորա անբաժան ընկերն է հանդիսանում մանկութենից մինչեւ խորին ծերութիւն, ուղեկցելով նորան երկրէ երկիր եւ մխիթարելով օտարութեան մէջ: Մանաւանդ տարածւած են այստեղ աւանդութիւններ ժողովրդի սիրած հերոսների՝ Դաւթի եւ Մհերի՝ եւ Պարսից «փահլեւանների» մասին: Իրաւ է, դարեւոր դաղթականութիւնը Տաճկա եւ Պարսկահայաստանից, որ չէ ընդհատւում եւ այժմ, եւ որին կարծես դեռ երկար տարիներ դատապարտւած է հայ ժողովուրդը, խլում է նորա աւանդական գանձարանի մի մասը, հետզհետէ թուլացնում նորա յիշողութիւնը նոր հոգսերի, կեանքի նոր պայմանների մէջ, բայց չ'նայելով այս անբարեպատեհ հանգամանքներին ապարանցին եւ կողպեցին դեռ լաւ յիշում է իւր հօր, իւր պապի կամ իւր ժամանակի համբաւաւոր «նաղըլ ասողի» պատմածն, ինքն եւս աւանդելով իւր լսած զրոյցներն՝ ձմեռային պարապ ժամանակ՝ կիսալոյս «յօդայում» խմբւած գիւղացիներին: Գրեթէ ամեն մի գիւղ ունի իւր «ասողը», որ շնորհիւ իւր գիտութեան առանձին յարգանք է վայելում բոլորից, իսկ աւելի հռչակաւորը՝ ամբողջ գաւառում:

Բացի այդ, տարին մի անգամ այս կողմերն են գալիս մոկացիներ եւ մշեցիներ «քէչայ գործելու» կամ «բուրդ գզելու» եւ այս պարապ մունքի ժամանակ իրենց երկրի «նաղըլները» ասում հետաքրքիր գիւղացի ամբոխին: Այսպիսով աւանդութիւնների կապը ոչ միայն չէ թուլանում, այլ եւ նորոգւում գրեթէ ամենայն տարի գաղթականների եւ ժամանակաւոր պանդուխտների շնորհիւ:

Ահա՛ այս գաւառներում, այս փոքրիկ գիւղերում, որոնք ապաստանած են Արագածի հարաւային լանջի վերայ եւ կամ ցիր-ցան սփռւած

Արարատեան ընդարձակ հովիտում, ցարդ թարմ է մնացել հնութեան մի հարուստ պաշար, որ կրկին կենդանացնում է մեր առաջեւ դիւցազնական դարը իւր հեքեթային գրաւիչ քողի տակ :

Պարսից դիւցազնական վէպն յայտնի է մեզանում «Ռուստամի Զալ» ընդհանուր անուամբ : Զ'նայելով վերնագրին, աւանդութեանց բովանդակութիւնը հանդէս է բերում ոչ միայն իրանի համբաւաւոր դիւցազնի, այլ եւ միւս փահլեւանների քաջութեան գործքերը : Ըստ մեծ մասին Ռուստամ անգամ չէ յիշուում եւ կամ աննշան դեր է խաղում, կարծես թողելով ասպարէզն աւելի երիտասարդ հերոսներին :

Սոցանից ամենամեծ հոչակը անշուշտ վայելում է Բ ու Ր զ է ն : Այս հերոսի անունն իրան տեղ չէ գտել «Արքայից գրքում», իսկ այն, ինչ որ մեզ ցարդ յայտնի է պարսից զրոյցներից (1), միանգամայն տարբերում է հայկական խմբագրութիւնից, որ թէ նիւթի եւ թէ արտաքին ձեւի նկատմամբ տալիս է մեզ մի գեղեցիկ ամբողջութիւն : Այստեղ մեր առաջեւ ունենք մի անձնաւորութիւն, բոլորովին տարբեր յատկութիւններով օժտւած : Նորա արտասովոր ձայնն, որի մէջն է նորա ոյժը, բացի լոկ մարմնական ոյժից, միանգամայն ջոկում է նորան փահլեւանների շարքից եւ բոլորովին առանձին, պատւաւոր տեղ տալիս նորան : Ճշմարիտ է, այս յատկութիւնն վերագրում է նորա ամբողջ ցեղին, բայց ներկայ աւանդութիւններում նորա եւ ոչ մի ազգականն հանդէս չէ գալիս այս օժիտով : Իւր ճշով Բ ու Ր զ է ն յիշեցնում է ռուսաց Solovej (razbojnik) (Սոխակ) աւազակին եւ հայոց Զէնով Յովանին, թէպէտեւ սոցա դերերը տարբեր են միանգամայն : փահլեւանի ահաւոր գոչը աւելի կորստաբեր է հանդիսանում, քան անտառում նստած աւազակի շուրջը կամ Դաւթի հօրեղբօր «բոռալը» : Նորա ձայնից 12 բլուր փուլ է գալիս եւ մի ամբողջ բանակ ի փախուստ դառնում :

Բացի այդ Բ ու Ր զ է ն իւր մէջ կրօն է եւ մի այլ յատկութիւն՝ մարմնի ծանրութիւն, որ արեւելքում համարւում է գրեթէ անբաժան իսկ փահլեւանական ոյժից : Ռուստամին, Մհերին, Սվետոգորին (ռուսաց վէպում) հողն այլ եւս չէ պահում : Նոյն իսկ նորա անունն () Բ ու Ր :

(1) Բարզուն պարսից վէպում («Բարզու-նամէհ») Զոհրաբի որդին է, ծնած Տուրանում իւր հօր պանդխտութեան ժամանակ : Աֆրասիաբ թագաւորը, հրապուրած նորա գեղեցկութեամբ, տանում է իւր Դուռը ծառայութեան եւ իբրեւ ընտիր փահլեւան ուղարկում իրանացիների դէմ : Բարզուն գերում է եւ իմանալով իւր ծագումը, մնում է ընդ միշտ իրանում : Բարզու-նամէհի խմբագրութիւնն անպայման կրում է Զոհրաբի ազդեցութեան հետքերը : Mohl ենթադրում է սորա կազմութիւնն Ե-Զ դարը (Préface ZXV-ZXVI).

զուս = յաղթանդամ) արդէն պատկերացնում է իւր մէջ ժողովրդի տեսակէտն : Այսպիսով, պարսից հերոսի մէջ ամփոփւած են՝

ա) ահագին ֆիզիզական ոյժ

բ) անսովոր ձայն

գ) մարմնի ծանրութիւն՝ երեք յատկութիւններ, որոնք պիտի գրաւէին ժողովրդի երեւակայութիւնն եւ առանձին հետաքրքրութիւն ընծայէին հերոսի անձնաւորութեանը :

Պարսից զրոյցները, նախ քան հայ ժողովրդի մէջ հաստատւելն, ըստ երեւութիւն անցել են եւ մի այլ խմբագրութիւն՝ փրդական, որի ազդեցութիւնն նկատելի է նոյն իսկ սեպհական անուաներում, ինչպէս՝ Մրջանէ Զազօ, Թղբուրէ Շէրան, Ղօփօ, Ֆախկէ եւ այլն : Իրանի դիւցազները պէտք է որ լաւ ընդունելութիւն գտնէին այս կիսավայրենի ազգի մէջ, որ ցայսօր հաւատարիմ է մնացել իւր նախնեաց յիշատակին, ասպատակելով հայ գիւղեր եւ առեւանգելով հայ կանայք :

Այս աւանդութիւններն, որոնք մի ժամանակ անշուշտ առանձին էին պատմում, հայ ժողովրդի մէջ ձուլւել են եւ կազմել մի ամբողջ վէպ․ պատմողն սովորաբար կապում է նոցա, հաւատացած լինելով, որ բոլոր այս հերոսները կազմում են Ռուստամ-Ջալի ցեղն :

Արդէն այս տեսակէտը ինքն ըստ ինքեան հետաքրքիր է, բայց մեզ համար առաւել նշանաւոր է այն հանգոյցը, որով ժողովուրդը կապում է իւր եւ օսար դիւցազների անուաններն, այն ազդեցութիւնն, որ անկասկած դրոշմել են իրանի զրոյցները մեր ժողովրդական վէպի վերայ :

Եւ ընաւ դիտաւորութիւն չունիմ ներկայ խնդիրս ենթարկել այստեղ մանրամասն քննութեան, այլ առաջ կ'ըբերեմ մի քանի հետաքրքիր համեմատութիւններ (1) :

Նախ տեսներք, թէ ինչպէս է ինքն՝ ժողովուրդը նայում հերոսների այս տոհմի վերայ․ ասողներից մէկը (Մուրադ Մխիթարեան) նոցա ցեղը սերում է ուղղակի Մհերից, որին յաջորդում է նորա որդի դիւամարտիկ Ռուստամի Զալն : Սա արդէն ապացոյց է, որ ժողովուրդը ճշգնում է հաշտեցնել իւր յիշողութեան մէջ միմեանց հանգիստ զանազան փանելաններին, որոնք օժտւած են անսովոր ոյժով, ձայնով, մարմնի ծանրութեամբ եւ այլն, հայացնելով օտարներին : Միւս վարիանտում (Բարսեղ Յարութիւնեան) յիշում է իբրեւ Զալի եղբայր Սասունցի Դաւիթը, որի «տասնըհինգ փթանոց զուրգը» ժառանգում է նորա որդի Բուրգէն : Միեւնոյն վարիանտում Զէնով Յովան, հերոսների շարքն անցած, օգնում է Ռուստամին եւ Ղօփօյին հորից հանել իւր եղբորորդի Բուրգէին եւ աւերել նորան գերող թաղաւորի քաղաքը : Հետաքրքիր է,

(1) Խնդիրս աւելի մօտ կ'շօշափեմ մեր ժողովրդական դիւցազնական վէպն ուսումնասիրելիս :

որ միեւնոյն դերում մենք տեսնում ենք Յովանին եւ մեր ժողովրդական վէպում (1)։ Բոլոր տարբերութիւնը միայն այն է, որ նորա հաւուր ձայնը այստեղ ոչ թէ անհատական, այլ արդէն իբրեւ ցեղական շնորհք է հանդիսանում։ Վէպիս գործողութիւնն սկիզբն է առնում Սասունից, ըստ այնու եւ նորա հերոսները շարունակում են կրել «Սասմայ Ծներ» ընդհանուր մականունն։

Այսպիսով ուրեմն օտարազգի դիւցազները, շնորհիւ իրանց երկարամեայ գոյութեան հայ ժողովրդի մէջ, մի քանի տեղերում ընտելացել են նորան, կազմելով լի ցեղ նորա ազգային հերոսների հետ միասին։

Առաջ տանելով համեմատութիւնը, կ'տեսնենք, որ հայ դիւցազների վերայ դրուել են պարսից փահլեւանների յատկութիւններն, եւ նախ եւ առաջ Մհերի նկատմամբ, որի անձնաւորութիւնն եւ հերոսագործութիւններն մօտ յիշեցնում են Բուրզէին։ Եւ յիրաւի, այնպիսի ընդհանուր միջադէպեր, ինչպէս՝

ա. Մհերի պատահելն պառաւի հետ, որ Բուրզէի վարիանտներում դեւի կերպարանք է ընդունում։

բ. Երկուսի եւս Սասունի սահմաններից դուրս աստանդական շրջիլն։

գ. Թշնամի քաղաքներ աւերելն

դ. Հորի մէջ մնալն

ե. Զանազան թագաւորների պաշտպան հանդիսանալն

այս բոլորն անկասկած վկայում է յօգուտ մեր համեմատելի աւանդութեանց ազգակցութեանը։ Առաւել եւս նմանութիւնը զգալի է դառնում, երբ համեմատենք այս երկու հերոսների ֆիզիքական ոյժի նկարագրութիւնը, կուեւրու ձեւերը սովորութիւններն եւ այլն։

ա. Թշնամուն կէս անելն («ճըւտելն») երկուսի եւս սովորական դատաստանն է։

բ. Գործածելի զէնքն է՝ արմատահան արած ծառն։

գ. Սովորական զբաղմունքն է՝ որսորդութիւն։

դ. Հայ եւ պարսից դիւցազները չափազանց ծանր են մարմնով (2)։ Ծերացած Մհերը, որսայիս, խրւում է հողի մէջ։ Բուրզէի տակ ջարդւում է աթոռը, որ փոխարինում են անկողնով։

ե. Վերջապ ս երկու հերոսն էլ ժողովրդին պատկերանում են իբրեւ անյաղթ տիտաններ, օժտւած գերբնական զօրութեամբ, որոնցից պատկառում է նոյն իսկ մահի գերանդին։

Զնայելով, որ երկու դիւցազն էլ նման դերերում եւ յատկութիւններով են հանդէս գալիս, սակայն այս հանգամանքն չ'պէտք է հիմնովին խախտէ Մհերի վէպի ինքնուրոյնութիւնն։ Բաւական է ի նկատի առնել

(1) Տես իմ գրի առած «Թըլօր-Դաւիթ եւ Մհեր», էջմիածին 1899 թ.։

(2) Ռուստամ Շահնամէում կոչւում է بيلن = փղի մարմին ունեցող։

ա. Նախ այս դիւցազնի անունն, որ ամենայն ճշտութեամբ եւ անփոփոխ հանդէս է գալիս մեր դիւցազնական ավանդութիւններում:

բ. Դաւիթից յետոյ Մհերը ժողովրդի ամենասիրելի հերոսն է հանդիսանում. շատ վարիանտներում նորան դեռ չըջապատում են Սասունի քաջերն:

գ. Մհերի կոիւր թեւաւոր Աստղիկ երզնկացու հետ, որ ըստ իսկազմում է այս ավանդութեանց հիմնաւոր եւ հնագոյն մասը, բոլորովին առանձին տեղ է տալիս նոցա մեր վէպերի շարքում (1):

դ. Վերջապէս, ժողովուրդը մինչեւ այժմս էլ հաւատացած է, որ Մհեր Աստուծոյ հրամանով փակւած է հոգակաւոր Վանայ քարի մէջ եւ մի օր պէտք է դուրս գայ աշխարհն աւերելու:

Կարելոր եմ համարում նկատել այստեղ, որ Մհեր բաւական մօտ յիշեցնում է մեզ Արտաւազդին, Արտաշիսի որդուն:

ա. Որպէս Դաւիթը Մհերին, Արտաշէն անիծում է իւր որդուն:

բ. Մհեր եւ Արտաւազդ դժգոհ են իրանց դրութիւնից հայերի մահից յետ:

գ. Երկուսն եւս խօսում են նոցա հետ եւ պատասխան ստանում զերեզմանից:

դ. Անհետանում այրի մէջ, ուր ցայսօր մնում են ողջանդամ (Սորենացի Գիրք Բ. Գլ. ԿԱ):

Նմանութիւնն ակներեւ է. անկասկած Մհերի տիպարը կենդանի էր դեռ Սորենացու ժամանակ «պառաւանց զրոյցներում». անունն այստեղ դեր չի խաղում. խնդիրը այն ազդու տպաւորութեան մասին է, որ այս հնագոյն դիւցազն ընդ միշտ դրոշմել է հայ ժողովրդի երեւակայութեան վերայ:

(1) Մհեր իւր հօր մահւան վրէժն է առնում, աւերելով Զմեշկիկ Սուլթանի քաղաքները. բոլորը նորա ահից փախչում են: Մի տեղ նա գտնում է միայն ծերունի Փիրմուսին նորա դստեր՝ Դեղձոնի հետ, որ նա պսակում է Սոր-Մանուկի հետ, իսկ ինքն առնում Գոհար-Սանուսին: Գոհար աստղից գուշակում է, որ մեծ վտանգ է սպառնում նորա ցեղակիցներից մէկին. Մհեր կնոջ հետ շտապում է Փիրմուսի մօտ: Առաւօտեան գալիս է Աստղիկ երզնկացին, «Դեղձոնի նշանածը», եւ սկսում իւր կոիւր Մհերի հետ, հարաւածելով նորան վերնէից: Գոհար, տեսնելով իւր ամուսնու նեղ դրութիւնն, խնդրում է Աստղիկին խնայել իւր անփորձ հակառակորդին:

— Աստղիկ երզնկացի, Մհեր խամ տղայ է, շատ մը՝ զօրի Մհերին, հըլա իսկի կոիւ չ'էրի, նոր կոիւ կ'էնի: — Սիւտակ ծծեր դուս թաւեց Գոհար խանում, ըսեց. — Քըզի իդա սիւտակ ծծերու մէջ կ'պահիմ, Մհերին շատ մը՝ զօրի:

Աստղիկ երզնկացին օր տեսաւ սիւտակ ծծեր, կայնաւ. օր կայնաւ, Մհեր տրկեւանց գուրդ զարկեց. օր զարկեց, առաւ սիրտ, պառեկից դուս տուեց, («Սասմայ ծոեր») Գարեգին Ուրկաւազ. էջ 36): Երկու անտիպ վարիանտներ, որ ձեռքիս տակ ունեմ, պարունակում են իրանց մէջ նոյն միջադէպը:

Աստեղաժարտ Մհերն ինձ յիշեցնում է միւս կողմից բարեկական յայտնի հերոս Ի գ զ ու բ ա ր ի ն (= Ներքովդին)․ առաջ եմ բերում վէպիս համառօտ բովանդակութիւնն :

Երբ Ելամացիք նւաճում են Երեխ քաղաքը , Իզդուբար (Մարադից) կիսասուած էա-բանիի օգնութեամբ սպանում է թշնամեաց Խումրաբա թագաւորին եւ փրկում քաղաքն : Հերոսի վերայ սիրահարում է Ի շ տ ա ր գիցուհին (1) , բայց հերոսն, որպէս զի չենթարկւի իւր նախորդ-նեի՝ Իշտարի սիրականների՝ տխուր վիճակին , մերժում է իւր փոխադարձ սէրն : Անպատւած գիցուհին խնդրում է իւր հայր Անու՝ին ըստեղծել «երկնից աստղ» , որ պիտի ոչնչացնէ Իզդուբարին . բայց զիւցազն այս անգամ եւս յաղթող է հանդիսանում իւր հաւատարիմ ընկերոջ օգնութեամբ :

Այստեղից սկսւում է մի.մեծ պակասորդ : Իզդուբարին ապա մենք գտնում ենք հիւանդ, իսկ էա-բանին՝ մեռած . իւր ընկերոջն կենդանացնելու , իսկ իրան առողջացնելու համար նա ստիպւած է որոնել իւր պապ Պիր-Նապիշտին, որին մահն երբէք չի վստահանում մերձենալ : Երկար թափառելուց յետոյ նա վերջապէս հասնում է Պիրի բնակարանն եւ նորա միջոցաւ առողջանում : Մերունին պատմում է ջրհեղեղի զրոյցըն, նաւ շինելն եւ իւր փրկւելն ընդհանուր կորստից : Ապա առողջացած զիւցազնը վերադառնում է Երեխ եւ ստանում իւր ընկեր էա-բանին (2) :

Այս ամբողջ զրոյցն պատկերացնում է իւր մէջ Մհերի միջադէպը թեւաւոր Աստղիկի եւ ծերունի Փիրմուսի հետ . անկասկած, նա պատկանում է ալեւոր հնութեան , որի մթնոլորտը թափանցել դեռ անզօր է հանդիսանում գիտութիւնն :

Եթէ բաժանենք Մհերի աւանդութիւններն իրանց հիմնաւոր մասերի, կ'տեսնենք , որ սոքա բաղկացած են հերոսի մի շարք, երբեմն անկապ, արկածներից այս-այն երկրներում շրջելիս : Նոցանում բացակայ է այն ընդհանուր զաղափարն , որ յայտնապէս աչքի է խփում Դաւիթի զրոյցներում եւ նոցա ահադին առաւելութիւնն կազմում : Անկասկած , Մհերի վիպական աւանդութիւններն ժամանակի ընթացքում քայքայւել են եւ մեզ հասել միայն չնչին քանակութեամբ, այն եւս բաւական այլայլւած :

Մեր խօսքն այստեղ կարող է լինել, հետեւապէս, միայն այն զօրեղ ազդեցութեան մասին , որ պարսից եւ բարեկական վէպերն դրուծել են

(1) Իշտար Բարեդոնի գիցուհին է , որ համապատասխան է Venera մոլորակին . հաւանական է, որ այս անունից է առաջել (ի նկատի առնելով բարեկացիների աստեղադիտութեան հոչակը) հնդ-եւրոպական «աստղ» (āstār, ستاره, astre, stella) բառն :

(2) Ամբողջ վէպը բաղկացած է 12 տախտակներից եւ պատկանում է Ասուրբանիպադի (668-626) գրադարանին . գտնւած է 1854 թ . Նինիււէյում (Hormuzd Rassam) :

Մհերի աւանդութեանց վերայ, խորը թաղելով նորա սկզբնական սերմն ,
Բնական է, որ նոյն իսկ մեր պատմական գրոյցներն, ինչպէս Դաւ-
թինը, ազատ չեն մնացել հարեւանի ազդեցութիւնից . այնպիսի մի խո-
շոր անձնաւորութիւն , ինչպէս Ռուստամ , պատկանում են զանազան
ազգերի եւ անվերջ դարերի . հարկաւ, նորա անունն կարող էր մոռացւած
լինել եւ կամ նոր հերոսներով փոխարինւած , բայց նորա դիւցազնա-
կան տիպարն անշուշտ ապրում էր հայ ժողովրդի մէջ եւ ծառայում
նորեկ քաջիւրի համար պատրաստի օրինակ : Նորա երկիւղածութիւնն ,
անհասարկութիւնն, ազնւութիւնն, անյաղթ ոյժի հետ միացած, պէտք
է գրաւէին ոչ միայն պարսից , այլ եւ . զրացի ազգերի համակրանքն :
Հայ դիւցազնական վէպն ամբողջապէս կրում է պարսից ազդեցութեան
հետքերն . նոյն են կռիւ ձեւերն , զէնքերն , ծառը արմատահան անեղն,
հորերի մէջ մնալն, դուերի հետ ճակատելն, հօր եւ որդու կռիւն եւ այ-
լն եւ այլն :

Բայց ի նկատի առնելով իրանական վէպի լայնատարած հռչակը,
դիւրին է չափազանցութեան մէջ մոլորել : Որչափ էլ զօրեղ լինի ազգե-
րի փոխադարձ կուլտուրական ազդեցութիւնն, վերջինս, յայտնի պայ-
մաններում, որոշ սահմաններից չի անցնում . ամեն մի ազգ ունի իւր
մտածելու եղանակն, իւր . միայն նորան յատուկ ստեղծող ոգին , իւր
աշխարհայեցողութիւնն . ժամանակն անզօր է հանդիսանում բնաջինջ
առնել այս գերիշխող ոգին , քանի որ մի ազգ դեռ գոյութիւն ունի :
Վերոյիշեալ պարսից ազդեցութիւնն ընդհանրապէս զգալի է արտաքին
մանրամասնութիւններում եւ կամ պատահական միջադէպերում, որ դա-
րեր ի վեր կուտակւել են մեզանում : Չպէտք է մոռանալ, որ

ա . հայ դիւցազնական վէպն ամբողջապէս սերտ կապւած է ուրոշ
քեդի հետ :

բ . Սասնոյ պատմութիւնն , նորա վերջին յուսահատ կռիւն եկւոր
թշնամիների հետ կազմում է այս զրոյցների գլխաւոր հանգոյցն եւ
ամբողջացնում նոցա :

գ . Վերջապէս, վէպիս մեծագոյն հերոսն՝ Դաւիթ Սասունցին կրում
է իւր մէջ այնպիսի տարբեր բնաւորութիւն , որից զուրկ են պարսից
փահլեւաններն, նորա ամբողջ անձնաւորութիւնն այն աստիճան ձուլւել
է ժողովրդի հետ, որ ամենայն իրաւամբ նորան է պատկանում հայ ազ-
գային հերոսի համբաւն :

Բ. «ԱՐՔԱՑԻՑ ԳՐՔԻ» ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄԸ

Ի նկատի առնելով այն լայնածաւալ հռչակը, որ Իրանի հերոսները տարածել են անգամ օտար ազգերի մէջ, աւելորդ չեմ համարում առաջ բերել այստեղ սոյն աւանդութեանց գրականական մշակման պատմութիւնն :

Դժար է որոշել , թէ ո՞ր ժամանակ են կազմել այս զրոյցներն , ինչպէս դժար է որոշել որ եւ է հեքեաթի հեղինակին . մի քանի անուններ , ինչպէս Ռուստամինը , անկասկած պատկանում են խորին հնութեանը եւ դարեր ի վեր կենդանի մնացել ժողովրդի մէջ շնորհիւ իրանց գերբնական զօրութեան : Միայն ժամանակի ընթացքում , յայտնի անցքերի ազդեցութեան ներքոյ , նոքա միացել են պատմական անձնաւորութիւնների հետ եւ կազմել դիւցազներգութեան նոր շրջան :

Պարսից Տուրանի դէմ մղած պատերազմներն եւ տարած յաղթութիւններն արդէն ի հնումն ներկայացնում էին հարուստ եւ արժանի նիւթ վիպասանութեան համար : Թէ քաղաքական կեանքի խոշոր անցքերն եւ թէ նոցանում հռչակւած գործիչներն միշտ վառ են պահում ժողովրդի ստողծող ոգին , նոր պաշար մատակարարում նորան . անցնելով նորա երեւակայութեան գործունէութիւնից , նոքա կրկին կենդանանում են եւ կերպարանափոխւում՝ պատմական անցքն առասպելանում է , գործիչն՝ դիւցազնանում : Ապա հանդէս են գալիս եւ միանում նորերի հետ ժողովրդի հին հերոսներն , շարունակելով դեռ ճակատել դեւերի եւ այլ հրէշների հետ :

Ջարմանալի չէ , որ պարսից զրոյցները ախորժելի էին ոչ միայն ժողովրդի ստոր խաւերին , այլ շարժում նոյն իսկ թագակիրների հետաքրքրութիւնն , որոնք սիրով ծանօթանում էին իրանց նախորդների փառաւոր անցեալի հետ : Բայց կապել այս աւանդութիւններն միմեանց հետ , կազմել նոցանից մի որ եւ է ամբողջութիւն անհնարին էր , քանի որ նոքա ցրւած էին պարսից ընդարձակ տէրութեան զանազան կողմերում . պէտք էր մի հեղինակաւոր նախածեռնող , որ կարող լինէր իրա . գործել այս դժար խնդիրը . եւ անա խոսքով Անուշիրւան (531-578) հրաման է արձակում՝ հաւաքել իւր տէրութեան մէջ շրջող բանաւոր աւանդութիւններն եւ պահել արքայական գրադարանում : Սա եղաւ առաջին փորձն , որին հետեւեցին նորա յաջորդները :

Յազկերտ Դ-ի (632-651 , սա վերջին Սասանեանն էր) հրամանաւ դեհկան (1) Դանիշվերը հրաւիրւեցաւ կարգի բերել Անուշիրւանի ժողո-

(1) Դեհկանները կազմում էին պարսից բարձրագոյն կալւածատէր ազատանքների դասակարգը , որոնք իրանց սերում էին հնագոյն տոհմերից . հարկաւ , նոքա անտարբեր չէին կարող լինել դէպի հայրենի աւանդութիւններն :

վածուն եւ լրացնել պակասորդը մովպետների (1) օգնութեամբ: Ճիրդունսին այսպէս է նկարագրում «Արքայից գրքի» կազմութիւնն:

«Հնուց ի վեր կար մի գիրք, որ պարունակում էր իւր մէջ բազմաթիւ պատմութիւններ: Իւրաքանչիւր մովպետ ունէր այս գրքից մի «մի մաս եւ ամեն մի զարգացած մարդ պահում էր իւր մօտ սորանից մի «հատուած: Դեհկանների տանից մի քաջանձնեայ եւ հզօր, իմաստասէր «եւ լուսաւոր փաշեան, որին հաճոյ էր ուսումնասիրել հին դարերն եւ ձեռնդրել հնոց դրոյցներն, հրամայեց գալ գումարել իւր մօտ ամեն մի «գաւառից մի մի ծեր մովպետ, որոնք իրանց մօտ ունէին այս գրքի «մասերը: Մերունինները մի առ մի պատմեցին նորա առաջ եւ հռչակաւոր թագաւորների եւ պատերազմների մասին իրանց դիտցած աւանդութիւններն: Նա լսեց նոցա պատմածը եւ կազմեց մի արժանայիշատակ «գիրք: Թէ մեծերը եւ թէ փոքրերը փառաբանում են նորա կատարած «գործը» (2):

Դանիշվեր գրեց իւր գիրքը, ժամանակի պահանջին համաձայն, պեհլեւի լեզուով, (3) որ պարունակում էր իւր մէջ պարսից պատմութիւնը կայունորդից մինչեւ խոսրով Պարսիդ եւ կրում «խոյայի Նամէհ» (Արքայից գիրք) վերնագիրը:

Արաբացոց արշաւանքից յետ խոտայի Նամէն տեսնում ենք Արդաւլան-իբն-ալ-Մոկաֆֆայի ձեռքում, որ ի թիւս բաղմաթիւ գրուածքների թարգմանել տւեց արաբերէնի եւ Դանիշվերի գիրքը «Պատմութիւն արքայից» վերնագրով: Այս թարգմանութիւնն մեզ չէ հասել:

Արաբացոց իշխանութիւնը Պարսկաստանում, որքան էլ որ զօրեղ լինէր, ոչ միայն չմեղցրեց ազգային վիպասանութեան ոգին, այլ եւ պատճառ դառաւ նորա վերածնման: Հազիւ խալիֆատը սկսեց թուլութեան նշաններ ցոյց տալ, պարսից տարրը կրկին գլուխ բարձրացրեց եւ սկսեց մի նոր կռիւ օտարի իշխանութեան դէմ: Արեւելեան գաւառների կառավարիչները, օգտուելով իրանց հեռաւորութիւնից, աւելի եւ աւելի անկախ գիրք բռնեցին զէպի Բաղդատի լիազօր տէրը: պարսից իշխանները ամեն ջանք գործ էին դնում կեանքի հրաւիրելու ազգային աւանդութիւնները, նոցանում որոնելով ամուր յենակէտ արաբացոց քաղաքական ազդեցութեան դէմ (4): Կարճ միջոցում նոցա արքունիքը լը-

(1) Այս անունն, որ յիշուում է եւ մեր մատենագիրներում, յատկացրած էր պարսից հոգեւոր դասին:

(2) Mohl, «Le livre des rois», Préface VII-VIII.

(3) Պեհլեւի լեզուն կազմել է Միջագետքում սեմիտական եւ պարսից լեզուների խառնուրդից: Արաբացոց արշաւանքի ժամանակ նա արդէն տիրապետում էր արեւմտեան Պարսկաստանում իբրեւ պաշտօնական լեզու, մինչդեռ արեւելեան մասնում շարունակում էին խօսել զուտ պարսկերէն:

(4) Nöldeke միանգամայն ընդգէմ է այս կարծիքին («Schahname» Grundriss der iranischen philologie 1896 II B. 1 Lief. էջ 450.

ցեեցաւ բազմաթիւ պարսիկ բանաստեղծներով եւ գիտնականներով , որոնք այստեղ գտնուած էին սիրալիր ընդունելութիւն եւ լուսաւոր հովանաւորութիւն : Մանաւանդ հռչակեցաւ , իբրեւ մեկենատ, Յակոբ, Լէյխտի որդին, Սոֆարի ցեղի հիմնադիրը . հասարակ զինւորից գառնաւով Պարսկաստանի տէր , Յակոբ հրամայեց իւր վէզիր Աբու Մանսուրին թարգմանել տալ պարսկերէնի այն , ինչ որ Դանիշվեր գրած էր պեհլեւի լեզուով , սորան կցելով եւ զանազան զրոյցներ , որ պահպանւել էին խոսրով Պարվիզի եւ Յազկերտի ժամանակներից : Աբու Մանսուրը , իւր պետի հրամանը կատարելով , հրաւիրեց իւր ժամանակի ընտիր ոյժերը , որոնք «Արքայից գրքում» ամփոփեցին բոլոր իրանց ձեռքի տակ ունեցած գրաւոր եւ բանաւոր պաշարն :

297/909 թ . Սոֆարիները գահընկեց եղան եւ նոցա փոխարինեցին Սամանիները (Սասանեան ցեղից) : Սոքա նոյն եռանդով շարունակեցին իրանց նախորդների գործը . յայտնի քերթող Դակիկին (1) ձեռնարկեց ոտանաւորով բանահիւսել Դանիշվերի գիրքն , որ թարգմանւած էր Յակոբի հրամանով . բայց հազիւ նա գրած էր 2000 տող , ինչպէս ստրուկի մահացու հարւածը վերջ գրեց նորա գործունէութեանը :

Սամանիների անկումից յետոյ Պարսկաստանը անցնում է Ղազնեւիների ձեռքը : Այս հարստութեան երկրորդ ներկայացուցիչը՝ Մահմուդ Շահը (997-1030) ամեն ջանք գործ էր դնում իւր քաղաքական գրութիւնըն ամրացնելու . նորա ժամանակ պարսից լեզուն աւելի լայն ծաւալ ստացաւ եւ պաշտօնական դարձաւ նոյն իսկ նորա Դրանը : Նորա արքունիքը ներկայացնում էր կատարեալ ձեւմարան , ուր ընտիր քերթողները կարգում էին իրանց ոտանաւորները եւ մրցում միմեանց հետ թագաւորի ներկայութեամբ : Յանկանաւով կաղմել մի աւելի հարուստ ժողովածու , Մահմուդ հրամայում է հաւաքել իւր տէրութեան մէջ թէ գրաւոր եւ թէ անգիր տեղեկութիւններ , որոնք կարող էին հին պարսից պատմութեան նիւթ մատակարարել : Պաշարը արդէն հարուստ էր , մնում էր միայն մի տաղանդաւոր գրիչ , որ անշուշտ նիւթի հոգի ներշնչէր : Այս գիտաւորութեամբ Սուլթանը մրցանակ նշանակեց ժամանակակից յայտնի քերթողներին : Սոցանից մէկը , Անզարին , յայտնեց Մահմուդին , որ նա իրան կոչւած չէ համարում այս գծար խնդիրը իրագործելու , բայց նա ունի մի ընկեր , որի բարձր տաղանդը միանգամայն համապատասխան է այս վեհ գործին (2) :

Այս քերթողը Աբու 'լ Կասիմ Ֆիրդուսին էր :

(1) Այս կեղծանունով բանաստեղծն ծածկում էր իւր իսկականն՝ Կուսիա Աբու Մանսուր :

(2) Mohl, Préface, p. XVII-XX.

Գ ՖԻԳՈՐԱՍԻ

Ֆիբրոլուսին ծնել է 935 (ըստ այլոց 936-ին) (1) Շադաբուժ , Թուս քաղաքի չրջակայքում : Նորա հայրը (Մաուլանայ Ահմեդ , զեհկաններին ցեղից) առած պիտի լինէր որդուն իւր ժամանակի բարձր կրթութիւն , որովհետեւ Ֆիբրոլուսին քաջ ծանօթ էր ոչ միայն արաբերէն , այլ եւ պեհլուի լեզուներին հետ , որ արեւելեան Պարսկաստանում հաղապարտ էր համարւում : Դեռ երիտասարդ հասակում նա արդէն ձեռնարկել էր վեպկահն թարգմանութիւններին եւ՝ երբ Դակիկի մահաւան դոյժը ստացաւ , ցանկացաւ փորձել իւր ոյժերը այն ահագին պաշարի վերայ , որ դեռ նոր էր սկսել մշակել հանդուցեալ քերթողը :

Նա գրում էր սկզբում ծածուկ , հետագած աշխարհի աղմկից . բայց շուտով նորա վէպի հատւածները , զեռ լոյս չ'տեսած , արդէն յայտնի եղան ամեն մի զարդացած պարսկի . ինքն Աբու Մանսուր, Նահանգի կառավարիչը , կոչեց նորան իւր մօտ , հրամայեց կարգաւ իւր ներկայութեամբ մի քանի կտոր եւ՝ հրճւած նորա տաղանդով , խոստացաւ իւր հովանաւորութիւնն :

Թէ ինչ պատճառներ ստիպեցին Ֆիբրոլուսին թողնել իւր միայնակ կեանքն եւ քաղաք տեղափոխուի Սուլթան Մահմուդի մօտ , կարծիքները տարբեր են . յամենայն դէպս նա հասաւ իւր զլխաւոր նպատակին ա՛յժմ՝ նորա ձեռքի տակ էր մի ահագին պաշար , որ այնպէս եռանդով ժողոված էր Մահմուդը : Սուլթանը տեց նորան առանձին ասպարանքներ իւր արքունիքին կից , որը բաժանւում էր միայն պարսկով : Շինութիւնն ինքըն արդէն ներկայացնում էր մի բանաստեղծական աշխարհ . նորա պատերը զարդարած էին զանազան նկարներով , որոնք պատկերացնում էին Պարսից եւ Տուրանի հերոսներին , երիւարներ , փղեր , վագրներ եւ այլն : Մահմուդը սիրում էր շատ անգամ կարգաւ տալ իւր ներկայութեամբ քերթողին իւր վէպն , որին հետեւում էին երաժշտութիւն եւ պարեր . նա միշտ խոստովանում էր , թէ նոյն պատմութիւնները , սր նա առաջուց լսել կամ կարդացել է , Ֆիբրոլուսի գրչի տակ բոլորովին նոր կեանք էին ստանում , քաջութեան եւ բարեպաշտութեան հրաւիրում լսողին : Անպայման քանքարաւոր լանաստեղծը հնոց աւանդու-

(1) Mohl ենթադրում է նորա ծննդեան տարին 329 թ , Ամենահին տեղեկութիւններ քերթողի կենաց մասին քաղում ենք Ահմադ-իբն-Օմար-այ-Արուպից , որ մօտ 100 տարի նորա մահից յետ այցելեց նորա գերեզմանը Թուս քաղաքում եւ անշուշտ օգտուեց տեղեկութիւններէրից : Բացի այդ իբրեւ աղբիւրներ ծառայում են ա) Դաւլետալի բ) Ջամիդ) Լուտֆ-Ալի-Ատաշկատէ (Տեա Nöldeke , «Շահնամէ» էջ 154) :

թիւներին ներշնչում էր իւր ոգին եւ մեղմացնում նոցա սկզբնական կոպտութիւնը (1) :

Ֆիրդուսի յանկարծակի հռչակն եւ սուլթանի մտերմութիւնը շարժեցին պալատականների նախանձը, որոնք ամեն հնար դործ էին զնուծ սեւացնելու նորան սուլթանի աչքերում. մանաւանդ նա ատելի դարձաւ. Հասան Մէյմէնդի'ին, Մահմուդի վէդիրին (2) . շատերը պնդում էին անգամ, որ նորա հռչակը ստեղծել է ոչ թէ նորա սաղանդը, այլ հետաքրքիր նիւթը : Սորա վերայ աւելացաւ մի նոր հարած եւս . 65 ամեայ ծերունին կորցրեց իւր միակ որդուն առոյգ հասակում (37 ամեայ) : Չ'նայելով այս դժբախտ հանդամանքներին, շրջապատած բանսարկութիւնամբներով, նա ամենայն եռանդով դեռ շարունակում էր իւր սկսած գործը, սպասելով հարուստ վարձատրութեան, որ նորան խոստացել էր սուլթանն :

Բայց դժբախտ ծերունուն չէր վիճալեւ հանդիստ վախճան ունենալ : Անցան 12 տարի, եւ Մահմուդը հրամայեց ուղարկել քերթողին մի փղարեւ ոսկի : Սորա դէմ բողոքեց Հասանը, պարստելով իւր տիրոջ առատաձեռնութիւնն . Ֆիրդուսին ուղարկեցաւ միայն 60, 000 հատ արծաթ նորա ընկեր Այազի ձեռամբ : Աւանդութիւնն պատմում է, որ Ֆիրդուսին, իրան անպատած զգայով, մի մասն տալիս է բաղանիքի տիրոջըն (նա այդ ժամանակ բաղանիքումն էր) , միւս մասն Ֆուկայ (գարեջուր) ծախողին (3) : Իսկ երրորդն՝ Այազին, խնդրելով սորան կրկին ներկայանալ սուլթանին եւ յայտնել այս անախորժ թիւրիմացութեան մասին : Հասան շտապեց համոզել Մահմուդին, ասելով, որ Ֆիրդուսին կարմաթների (4) աղանդին է պատկանում. նոյն օրն յայտնի եղաւ քերթողին, որ վաղը սուլթանը նորան, իբրեւ կարմաթի, փղի ոտերի տակ է նետելու : Անհանգիստ գշերից յետոյ Ֆիրդուսին հետեւեալ առաւօտ սպասեց պարտիզում սուլթանի դուրս գալուն, ընկաւ նորա ոտերն, աղերսելով ականջ չ'դնել իւր հակառակորդների բանսարկութեանց . բայց Մահմուդն մնաց խուլ նորա աղաչանաց :

Յուսահատ ծերունին շտապեց տուն, հաւաքեց մի քանի հաղարտող ոտանաւոր, որ դեռ չէին արտագրւած ուրիշներէից, եւ ամբողջապէս այրեց . ապա կոչեց Այազին եւ տւեց մի կնքած ծրար, խնդրելով 20 օրից յետ սուլթանին հատուցանել, իսկ ինքն ծպտեալ դէրվիշի շորերով հեռացաւ քաղաքից (5) :

(1) Mohl, Préface XXVII-XXVIII .

(2) Ըստ այլոց, Հասան, հակառակն, քերթողի պաշտպանն էր :

(3) Այս աւանդութիւնն անկասկած հիմնուած Ֆ. Երգիծարանութեան վերայ :

(4) Սոքա մեկնում էին Ղորանը այլաբանօրէն :

(5) Աւանդութիւնն աւելացնում է, որ Ֆիրդուսին, նախ քան քա-

Այսպէս ճշտութեամբ կատարեց իւր ընկերոջ պատէրն, ամենևին կատկած չ'տանելով թղթի բովանդակութեան մասին. սա մի կծու երգի-ծաբանութիւն էր, որով վշտացած քերթողն յանդիմանում էր Մանուկի ապերախտութիւնն. «մինչդեռ ես չարունակ 30 տարի աշխատում էի «Արքայից զրքի» բանահիստութեան վերայ, յուսալով, որ իմ տէրը ինձ առաւ կ'վարձատրէ. եւ մեծամեծների յլուխը կ'անցկացնէ, նա տեց ինձ միայն մի բաժակ դարեջրի դին»։ Գրողած ծերունին անւանուէ է Մանուկին սնհաւատ, սնորհն, արքայական բնաւորութիւնից զուրկ, արժանի գեհնէի կրակին։

Ապա Ֆիրդոսուն մենք տեսնում ենք Կարուսի (Մաղանդարանի տիրոջ) մօտ. Կարուս նորան ընդունեց սիրով, բայց իմանալով նորա վախճանն ու պատճառը, քաղաքական հանգամանքներից ստիպւած խնդրեց իւր հիւրին ուրիշ հովանաւոր իրան պտրել։

Այստեղից Ֆիրդոսին եկաւ Բաղդադ եւ շնորհիւ մի հարուստ վաճառականի ներկայացաւ վէլլիրին եւ ապա Կադր Բիլլա՝ խալիֆին, որի մօտ գտաւ ժամանակաւոր հիւրընկալութիւն. այստեղ նա գրեց իւր յայտնի «Իսուֆ եւ Ջուլէյսան», այս անգամ նիւթ բնտրելով, խալիֆին հաճոյանալու համար, Ղարանին մօտ առարկայ։

Ջայրացած Մանուկը գեռ չարունակում էր ամեն տեղ որոնել յանդուկն քերթողին։ Իմանալով նորան թագստեան տեղը, նա կտրուկ կերպով պահանջեց խալիֆից վախճանականին. Ֆիրդոսին շտապեց մեկնել Անյալ (որի կառավարչին նա նւիրեց իւր նոր վէպը), այստեղից եկաւ Կուհիստան, որի սէրը՝ Նազիր Լէկ՝ ինքն անձամբ ընդառաջ եկաւ եւ մեծ չքով ընդունեց նորան։ Լինելով սուլթանի մօտ բարեկամը, նա տեց Ֆիրդոսուն 100,000 արծաթ, աղաչելով այլ եւս ոչ գրել, ոչ խօսել իւր տիրոջ գէմ։ Ապա նա գրեց Մանուկին մի նամակ, արդարացնելով Ֆիրդոսու կծու տողերը նորա կրած սառապանքներով եւ սուլթանի անարդար վարմունքով, եւ խնդրում էր մոռանալ իւր բարկութիւնը։ Այս գէպից օգտուեցին քերթողի բարեկամներն եւ բաց արին սուլթանի ստաջեւ տալաթականների խարդախանքն եւ չար նախանձը դէպի իւր վաղեմի սիրելին։ Մանուկը հրամայեց մահի պատապառտել Հասանին։

Վերջապէս երկար անհանգիստ թափառելուց յետոյ Ֆիրդոսին վերադարձաւ իւր հայրենի քաղաքն։ Մի օր շուկայում գրօնելիս նորա ախանջին հասաւ իւր երգիծարանութեան հետեւեալ տեղերն, որ երգում էր մի երեսօյն՝

դաքից հեռանալն, Ղազինի մղկիթի պատի վերայ, որտեղ սովորաբար կանգնում էր Մանուկը, գրեց իւր ձեռամբ հետեւեալ տողերն.

«Ջարուխատանի տէր Մանուկի բաղդաւոր դուռը նման է ծովի, «եւ ո՛րպիսի ծովի» որի ավոր չի երեւում. եթէ ես ցրի տակն եմ լողում, «առանց այնտեղ մարդարիաներ գտնելու, սա իմ աստղի, ոչ թէ ծովի, «սխալանքն է»։

«Եթէ թագաւորի հայրը լինէր թագաւոր, (1)

«Նորա որդին գլուխս ոսկի թագով պիտի պսակէր»:

Նա արձակեց ճիշ եւ ուշադնաց եղաւ. հազիւ տուէն տաբան նորան, արդէն հոգին աւանդեց 83 ամեայ ծերունին:

Այս տխուր ընկեր աւելի եւս խորն տպաւորելու համար աւանդութիւնն աւելացնում է հետեւեալն. նոյն այս ժամանակ Մահմուդ համաձայն իւր խոստման, ուղարկում է 100, 000 ոսկի եւ թանկագին զգեստ «Շահնամէի» հեղինակին. բայց մինչ սպասախումբը ներս էր մտնում քաղաքի մի զոռից, միւսից զուրս էին տանում Ֆիրդուսու անշունչ մարմինը, որ եւ ամփոփեցին մի պարտիզում:

Հանդուցեալի դուտորը հրաժարեց դանձերից, իսկ նորա քոյրն այդ գումարով շինել տւեց Թուս դետի վերայ մի քարեայ ամրաբնակ (digue), որի մնացորդները մինչեւ այժմս գեւ նկատելի են:

Դ. ՇԱՀՆԱՄԷԻ ՀԱՄԱՌՈՅ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՆ

Ֆիրդուսին սկսում է իւր վէպն պարսից հնագոյն արքաներից, որոնցից առաջին տեղը բռնում է Կայաւմ որդ. ապա նորան հետեւաբար յաջորդում են Հուշենգ, դիւամարտիկ Տաղմուրազ եւ Զամշիդ: Վիշապապլուխ Զահակի անկումը Հրուդենի ձեռքից պատկանում է քերթողի ամենաշնորհալի ստղերին: Հրուդենի Տուր եւ Սալմ որդիքը սպանում են իրանց հաբազատ եղբայր Երաչին, որից առաջ է դալիս իրանի եւ Տուրանի մէջ թշնամութիւն: Երաչի մահւան վրէժն առնում է նորա որդի Մանուչիրը: Սորա ժամանակ հանդէս է գալիս Սամը, ապա նորա որդի Զալը, որ ոիրսահարւում է Ռոթաբէի վերայ եւ պսակում նորա հետ. սորա ժամանակ է ստանում իւր առաջին հոչակը Ռուստամ: Մանուչիրի յաջորդ Նաւդարի սպանումն Աֆրասիաբի (Տուրանի թագաւորի) ձեռքից կրկին տեղիք է տալիս Տուրանի հետ պատերազմի:

Կասսի ժամանակ Ռուստամ կատարում է իւր ամենամեծ շահատակութիւններն. նորա սիրահարական արկածը Սիմնդանի արքայազատի հետ, Զոհրարի ծնունդն, հօր հետ տաքաբախտ պատահելն եւ մահը նմանապէս պատկանում են այս շրջանին:

Կոտո, գահ լսրձրանալով, հակառակ Զալի նախազգուշութեանց, արշաւում է Մաղանդարանի վերայ, որ հռչակւած էր իւր գեղեցկու-

(1) Ակնարկ, որ Մահմուդի հայրը ծննդեամբ սորուկ էր Նուհ Սամանի ժամանակ:

թեմայ, Սպիտակ Դեւը դերում է թագաւորին եւ բերում Մաղանդաւրանի ախրոջ մօտ, որ հրամայում է կապանքների մէջ դնել նորան։ Ռուստամ շտապում է օգնութեան։ մտնելով Մաղանդաւրան, նա գործում է մի շարք հերոսագործութիւններ (1), սպանելով վիշապին, կախարդ կնոջը, Առժանդ Դեւին եւ վերջապէս Սպիտակ Դեւին, որ նորա ամենապիտաւոր գործն է համարւում։ — Միւս անգամ կոտորուած է Համաւերսնի թագաւորից եւ դարձեալ աղատութիւն գտնում իւր հաւատարիմ փահլեւանի շնորհիւ։ — Սիւաւուշ, կոտորողին, իւր հօր հետ ունեցած անբաւականութեան պատճառով ապաւինում է Աֆրասիարի մօտ, որ նորան սպանել է տալիս։ Այս գէպից նորից ծագած պատերազմը յաղթանակով վերջացնում է Կէյ Կոսրով, Սիւաւուշի որդին, որին յաջողում է փախչել Տուրանից։ Աֆրասիաքին բռնում են եւ իւր թագստեան սեղում խողիտղում։ Բէթանի եւ Մենիսէի (2) սիրահարայն միջադէպը մի փոքր զարդարում է այս արինահնդ պատերազմների միանւագ պատկերն։

Լոհրասպի հետ զահ է բարձրանում կողմնակի արիւնը։ Վըշտասպ (Դուշտասպ), զմզոհ իւր հօր խիստ վարմունքից, փախչում է «կայսեր քաղաքը», որտեղ երկար ժամանակ թափառում է Ճառառուկադդ կեղծանունով։ Հերոսի վերայ սիրահարում է արքայադուստր Կիւտաբուն եւ պատկւում նորա հետ։ Վշտասպ հնաղանդեցնում է կայսեր հարկատու ազգերն եւ իւր քաջութեամբ դրաւում բոլորի յարգանքը։ Կայսրը հարկ է պահանջում Լոհրասպից։ Ջերիր (Վշտասպի եղբայրը) զօրքով դիմում է Յունաց վերայ եւ պատրաստում ճակատելու։ Կայսրը ուղարկում է հերոսին թշնամու գէմ, որին խելոյն ճանաչում են զօրքերն եւ ոտի կանգնում, իսկ Ջերիր տալիս է նորան արքայական թագն, նստացնում հօր զահի վերայ եւ բերում իրան կնիջ հետ։ Լոհրասպ հրաժարւում է թագաւորելուց եւ հեռանում Բալիս։

(1) Այս երկիրն, որի անունն հանդէս է դուրս եւ Աւեստայում, (Mazainya Daeva), իւր լեռներով եւ անտառներով հեշտիւ կարող էր պարսիկներին ոչաւր ոգիներին հայրենիք թւել։ Հաւանական է, որ սա համապատասխան է մեր ժողովրդական զրոյցների «Դեւասունին»։

(2) Բէթանի անունը պատուաւոր տեղ է բռնում պարսից դիւղադնական վէպում։ Ֆիրդուսին անւանում է նորան Դիվ փահլեւանի որդին եւ Գողարզի թոռն, որ Կէյ խորովի հրամանով սպանում է բողոթաթիւ վարպետի Իրանի սահմանագլխում։ Նորա վերա սիրահարում է զեղեցկուհի Մենիսէն, Աֆրասիաքի դուստրը, եւ սպանում իւր մօտ։ անպատեւ հայրը քցի է տալիս հերոսին հորի մէջ, իսկ դստերն արտաքսում տանից։ Մենիսէն, չկամենալով բաժանել իւր սիրելիից, նստում է հորի մօտ եւ ողորմութիւն հաւաքում նորա համար։ Ռուստամ վաճառականի զգեստով դալիս է Տուրան, գտնում Բէթանին եւ տուն բերում Մենիսէի հետ։ — Այս հերոսի անունն տարածւած է եւ Կովկասի զեղերի մէջ՝ Սվանիսների (Բէթան), Օսետների (Բէզան), յիշւում է եւ մեր ժողովրդական վէպում («Քեռի Բէջան»)։

Վչտասպի ժամանակ Զրադաշտ բերում է իւր կրօնը՝ բարեպաշտ արքան ուղարկում է Իսֆենդիարին (որին խոստացել է իւր գահը) ամեն տեղ տարածելու այդ կրօնը՝ հերոսին բամբասում են հօր մօտ, իբր նա մտածում է գահը նորանից խլելու։ Բարկացած Վըշտասպ հրամայում է որդուն երկաթի կապանքների մէջ դնել եւ պահել ամրոցում։ Նոր կրօնը պատճառ է դառնում Տուրանի եւ Իրանի մէջ պատերազմի։ Արջասպ յարձակւում է Բալխի վերայ, սպանում Լոհրասպին, նոյն իսկ Իրանի տիրոջը սաստիկ նեղում։ յուսահատ արքան ուղարկում է մի ոմն Զամասպի օգնութեան կոչելու իւր որդուն։ Զամասպ պատմում է հերոսին Լոհրասպի մահը, նորա քոյրերի վերութիւնը եւ այն վտանգը, որ սպառնում է նորա հօրը։ Իսֆենդիար մնում է խուլ նորա բոլոր աղաչանաց, Բայց երբ նա լսում է, որ իւր հղբայր Ֆերիզվեր մահամերձ վիրաւոր է, հրամայում է հանել իւր երկաթները եւ շտապում ճակատամարտ։ Սպանելով Արջասպին եւ արտաքսելով Թշնամուն երկրից, Իսֆենդիար յիշեցնում է հօրը նորա խոստման մասին։ Վչտասպ երդում է նորան տալ իւր գահը, եթէ նա ողջանկաւ գերի բերէ գոռոզ Ռուստամին։ Հերոսը ակամայ ճանապարհ է ընկնում, լաւ խմանով, ում հետ գործ ունի։ Իլդուր ծերունի փաշիւանը ղուշացնում է երկտասարդ հակառակորդին՝ յետ կենայ անհաւատար կռից, մի առ մի թււելով իւր կատարած գործերը։ Իսֆենդիար պահանջում է անձնատուր լինել եւ թոյլ տալ իրան ձեռ ու ոտ կապած տանել Թաղաւորի մօտ։ Կռիւր անխուսափելի է դառնում, Իրանի երկու հռչակաւոր փաշեւանների ճակատը տեսնում է մի քանի օր։ Ռուստամ, սաստիկ նեղւած, խնդրում է հօրից խորհուրդ։ Զալ դիմում է Զմրուխտ (Սիմուրգ) (1) թռչունի օգնութեանը, որ շտապով դալիս է «ծովի ափից», բուժում հերոսի եւ Ռախսի վէրքերը եւ սովորացնում նորան արքայազն փաշեւանին սպանելու միակ միջոցն՝ կախարդական նետերի շնորհիւ։ Ռուստամ սպանում է Իսֆենդիարին, հարւածելով նորա աչքը, բայց եւ ինքն չուտով ընկնում է իւր խորթ եղբօր ձեռից (2)։

(1) Սիմուրգ՝ Իրանի հնագոյն հեթանոսական կրօնի պաշտելի թռչունն է, որ հովանաւորում է Զալի ցեղին։

(2) Հետաքրքիր է, ինչ հանգամանքներում է մեռնում այս անյաղթ հերոսը։ Զալին նորա ստրկուհին ծնում է մի որդի՝ «լուսնից աւելի փայլուն»։ Զալ կոչում է աստղագէտներին, որոնք յայտնում են թիւ «նա (նորածինը) ոչնչացնելու է Սամի ցեղն եւ վիշտ տարածելու ամբողջ Սէյիստանում»։ Զալն ուղարկում է Շեղադին Կաբուլի թաղաւորի մօտ սնուցանելու, որ ապա պսակում է նորան իւր դստեր հետ։

Շեղադին հանդիսւ չի տալիս Ռուստամի համբաւն։ Խորհուրդ առնելով իւր խնամակալի հետ եւ գտնելով նորան համախոհ իւր չար գիտաւորութեանը, նա յանկարծ մի օր, իբրեւ թէ անպատեւած թաղաւորից, հեռանում է նորա մօտից եւ վերադառնում իւր հօր քաղաքը։ Ռուստամ, բաւկացած, դօրք է հաւաքում եղբօր վրէժը արեամբ դնել։

Դարեհի պատմութիւնն ամբողջապէս հիմնւած է Pseudokallis-then ի վերայ . չ'նայելով, որ Իսկանդար (Աղէքսանդր Մեծն) պարսիկնե-րին «չար իշխան» պէտք է թւէր, որ նաանց ամբողջ Իրանը եւ խլեց նորա ազատութիւնն, բայց Ֆիրդուսին չէ թաղցնում իւր համակրու-թիւնն դէպի ազնիւ աշխարհակալն : Արտաշէրէց սկսում է պատմական մասն, բայց դեռ լի բազմաթիւ առասպելներով . սորան հետեւում են մի չար, թագակիրներ, որոնց վերայ երբեմն երկար կանգ է առնում քեր-թողն (Շապուհ Լ, Շապուհ Բ, Չար, Վառ, Գոր, Խոսրով Պարվիզ, Կո-լադ, Յազկերտ Գ.) : Խոսրով Պարվիզի ժամանակ հանդէս է գալիս ապու-սամբ Վառ Զորին, իբրեւ առասպելական հերոս, որ հռչակում է իւր շահատակութիւններով . նա մեծ է մարմնով եւ սաստիկ ուժեղ, բայց չափազանց հպարտանալու պատճառաւ : Ընկնում է մահի գերանդիի տակ (ինչպէս ողւսաց Ովկատոգորն) :

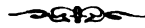
Քաղիսխայում տեղի ունեցած անբախտ ճակատամարտն. Յազկերտ Գ. -ի փախուստը եւ մահը կազմում են վէպի վերջաբանը :

Բերլին 1901, 10 Յուլիսի :

Յ. Գ. — Այստեղ ղետեղում ենք մի քանի հայ-պարսկական բա-ռեր որոնք դանում են Շահնամէում : Ի հարկէ զուրա ենք թողնում այն բառերը որոնք արդէն յայտնի են . — 1) Խանդիդ = խնդ-ալ . 2) Խուրդան = կուր (կերա-կուր) . 3) Դայեան = (ստնտու) գայեա-կ . 4) Սուզ = սուղ . 5) Սուզաւար = (տիւտը) սղային, սղաւոր . 6) Մարդ = մարդ . 7) Նիշուսան = նստիլ :

լու համար . Շեղադ նկատում է, որ մեծ բազմութեան կարիք չկայ, հե-րոսի անունն միայն բաւական է, սարսափ տարածելու կարույի վերայ : Ռուստամ, համոզելով, 100 հեծեկազորով գնում է Շեղադի հետ Կարուլ : Թագաւորն զլիաքաց եւ ոտաբոբիկ ընդառաջ է գալիս եւ աղաչում խը-նայել նորան . Ռուստամ ներում է : Հրապուրւած Կարուլի տիրոջ պատ-մութիւնից, հերոսն ցանկանում է անպատճառ այցելել այն որսի տե-ղըն, որ հռչակւած է իւր զեղեցկութեամբ : Որսայիս, նորա մարդիկն ցրւում են . Ռախն, զգալով դարանն, յանկարծ կանգ է առնում . բար-կացած Ռուստամը մտրակում է նժոյգը եւ զլորւում նորա հետ միասին փոսի մէջ, որ լի էր զանազան սուր զէնքերով : Կիսամահ հերոսն խըն-դրում է եղբօրն նորան տալ իւր աղեղն եւ երկու նետ, որպէս զի առիւնի ճարակ չ'գառնայ . Շեղադ ուրախ եւրախ կատարում է նախ խնդիրը . Ռուստամ նետահար է անում նորան եւ ինքն եւս հոգին աւանդում :

Իւր հօր արիւնայի վրէժն առնում է Ֆարամուրզ :

Բ ա Ր Ս Ե Ղ Յ ա Ր Ո Լ Թ Ի Լ Ն Ե Ա Ն (Ապարանի Թաքարլի գիւղից) 55 տարեկան, բարձրահասակ, սպիտակամորուք ծերունի է. արհեստով՝ հողագործ։ Պատմում է բաւական վարժ, առանց երկար կանգ առնելու, տեղ տեղ ոգեւորւած, լինելով այս փոքրիկ գիւղի (25 տուն) միակ «բառ-ղը» հարկաւ նա միշտ թարմ է պահում իւր յիշողութիւնն։ Նորա պատ-մելու եղանակն մեծ առաւելութիւն ունի միւս ապարանցիների վերայ, որոնց ոճն արհասարակ բաւական կոշտակալիտ է։ Բուրգէի զրոյցն նա լսել է հարեւան Ղարաբուլաղ գիւղի բնակչից։

Բ Ո Ւ Ր Զ Է

Ա.

Աւալ ժամանակ Սասումայ քաղաք Ջալ թաղաւոր կ'տիրէր։ Էդ թաղաւոր էնպէս զօռայ էր, օր մինչեւ անգամ զչերն էլ, ձկներն էլ վերգի (1) կ'տային։ Ջալ թաղաւորին կէր մէկ աղբէր, անուն Դաւիթ։ Փոլաղի Դարբանդից (2) Դաւթից սաւայի (3) մարդ չէր կանէր բերէր խարջ (1)։

Դաւիթ ունէր մէկ տղայ, անունը Բուրգէ։ Էղաւ օր Դաւիթ յրն-կաւ մեռաւ. Փոլաղի Դարբանդ մնաց թարխան (4)։

Մէկ օր Ջալ թաղաւոր զնացեր էր զալլաք-խանէն (5) թրաշ կըլ-նէր. տեսաւ օր Բուրգէն հօրօղբօր Յովանի փէչից բռնած ման էր գալի. Ջալ թաղաւորի օր աչք Բուրգուն առաւ, էնպէս մէկ ա'խմ քաշեց, օր գու պրծար։ Բուրգէն ըսաւ՝

— Թա'գաւոր, իմ կենաց ժամանակ դու ընչի՞ պիտի ա'խ քաշես։ Ասաց — Ո'րդի, աչքս առաւ քեզի, խէրդ յընկաւ միտս։ Փոլաղի Դարբանդ իրեք հարուր վաթսունը վեց սուլն այ, քո հօրից սաւայի մէ-կը չէր կանի վերգի առնէր։ Հիմի օր քեզի տեսայ, ջաւս ընձի յարա-րատ տւեց (6)։

(1) Հարկ։ — (2) Փոլաղ (պարսկ.) = պողպատ. Դարբանդ (պարսկ.) = փակւած, արգելւած։ — (3) Բացի։ — (4) Ազատ։ — (5) Սափրատուն։ — (6) Զգալի եղաւ։

Բուրգէն ասաց՝ — Չունքի էդպէս այ, ես գնացի Փոլադի Դարբանդ խարջ բերեցի :

Ասաց — Ո՛րդի, դու հլա (1) տղայ ես, դու չես կարայ բերէ :

Ասաց — Թա՛գաւոր, պտի էրթամ, թէ չէրթամ, պտի չաթլամիչ էզնիմ (2) :

Թագաւոր զանչել տւեց դարգւանչուն (3) : Առան էկան :

— Դնա՛, ասաց, դուռը բա՛ց, Դաւթի գուրգ նեզսեւ այ, տո՛ւ տղին տեսնինք կանա՞յ յիրար տայ (4) :

Ամա դուրզն տասնըհինգ փութ փողպատից շինած էր :

Օր գուրգ տւեցին տղին, էնպէս վերցուց, օր նշխած խնձօրի դայ տայ (5) :

Ջալ Թագաւոր կանչեց Դաւթի գեամըչուն (6), չունքի Սասումայ քաղքի Փոլագայ Դարբանդի արանքը ովկիանոս ծով կար : Թագաւոր ըսաւ գեամըչուն՝

— Դեա՛մըչի, պատրաստութիւն տես, օր Բուրգուն տանիս Փոլադայ Դարբանդ :

Բ.

Մենք խաբար ո՞րտեղից տանք՝

Փոլադի Դարբանդից :

Փոլադայ Դարբանդու կար մէկ փահլեւան (7) դեւ : Էս Դեւն էլ զըչեր ցերեկ դարի վրէն կայնէր էր ու սէյր կէնէր (8) գեամուն, միտք կէնէր՝ քանի օր էս գեամին չէ եկէ դրա Փոլադայ Դարբանդ, աշխարքի մէջ կայ խէր-խաղաղութիւն : Երոր թէ էկաւ, ալակոծում կընկնի աշխարք, ես կաւիւրի ես կը չիքի :

Մէկէլ տեսաւ օր գեամին տեղէն յիրար էկաւ (9) ու կուգայ դիբայ Փոլադայ Դարբանդին : Դեւն ասաց՝

— Էսի Սասմայ ծռերուց այ էկաւ :

Դեւ սէհրբազ էր (10), գնաց ծովի վրայ յառէջ : Դեամըչին ըսաւ՝

— Բու՛րգէ, էս գալողն փահլեւան դեւն է :

Բուրգէն ասաց՝

— Դեա՛մըչի, Ասծու խալալը ընձի խարամ ըլնի : գեամին էնպէս քչես, օր դեւի ճակտի մէջտեղէն ընցուս : Օր էնպէս չ'քչես, յառաջի գուրգը վըր քու գլխուն կը գանեմ :

Դեամըչուն էնպէս երկիւղ կոխեց, օր գեամըչու մոռթ ճըղուեր

(1) Դեւ : — (2) Ծաքիմ : — (3) Դռնապան (պարսկ.) : — (4) Շարժ : — (5) Պէս : — (6) Նաւապետ : — (7) Տե՛ս բառիս մեկնութիւնն իմ «Թըլօր Դաւթում»-Առաջաբան : — (8) Կ'նայէր : — (9) Շարժւեցաւ : — (10) Հընարագէտ :

էր, արուներ գըլղըր պըղղըր մոթից կ'իւփէր: Դեամընին գեամու դիւզ-
գիւններ մոզվեց, օր պտի գեամին գելի ճակտի մէջ տեղով ընցնէր:
Մուխանաթ (1) գել ուրիշ գրաղ տուեց. Բուրղէն մէ գուրզ գելի գլխու
վրէն զարկեց ու գլխի կարաւամիշ էլաւ. գելի յուշ դնաց: Բուրղէն ձեռ
քցեց գելի յանկած, վերուց դրեց մէջ գեամուն: Ու քչեցին Փոլադայ
Դարբանդուց դուռ յէլան:

էն ժամանակ մուխանաթ ութիւն չկար:

Դեւն յէլաւ էրկու սիպտալ ժանգառի չաղըր դուրմիշ էրէց ծողի
դրաղ՝ մէկ իրան համար, մէկ Բուրղու. ապրեշումէ եորդան, դոշակ (*),
դուշտուկի (2) բարձեր, խորաստնայ քէչայ, չայի փուռի, եմակ-իշմախ (3),
թութուն-չըբուխ սարքեց: Կերան, խման, թեք յընկան քնան մինչեւ
իրեք աւուր ժամանակ:

Իրեք օրն օր թըմաւ, յէլան կայնան կոխ: Դեւն ասաց՝

— Բուրղէ, նորաթով (4) կոխ էնենք:

Բուրղէն ասաց՝ — Էնենք:

Դեւն ասաց՝ — Յաւաջի նորաթ քոնն ալ թէ իմնայ:

Բուրղէն ասաց՝

— Առաջի նորաթ տուի քեզի, չուշի դու անուանի փահլէվան ես:

Մէյդան բացին. իրեք անգամ Դեւ գրղով զարկեց Բուրղուն, իրեք
դուրզն էլ Բուրղէն ձեռով բռնեց: Բուրղուն էնպէս մէկ հէրամ վոխեց օր
բոռաց՝ — Պահա՛, նորաթ էս անգամ իմնայ:

Ու զարկեց Դեւին: Զարկել պաշտան Դեւի գլխի կարաւամիշ էլաւ:
Դեւ թաւ բանձրացաւ, մէկ խանչալ զարկեց Բուրղուն, էս կողքից
մինչեւ էս կողք կարաւամիշ էրեց: Դեւ փախաւ, Բուրղէն տուեց յետեւ,
չարեց քցեց Սոդանլուայ մէջէն: Դեւ իրա եարի կսկծուն գլխի կոխեց
բոռ (5) ծառի ջաքէն (6): Բուրղէն իրա յամու հետ ընցաւ:

Օխտ օր գիշեր ցերեկ դնաց: Խաւառ Օծմանդաղի թագաւորի սինոռ.
մէկ յաղբի վրայ կայնաւ. յաղբից ջուր խմեց, ետէն պաղաւ, յըն
կաւ երեսի վրայ: Զուր փօրի սկով կընցնէր ու կերթէր:

Օծմանդաղի թագաւորի վաղիր, վաքիր, խան, բաղ, մուֆաի, սուլ-
թան կուդան աւղուշի: Վաղիր տեսաւ օր ջուր կուդայ՝ արուն կուզայ.
ասաց՝

— Մէկ քչէք տեսնենք էս ին՞չ արուն ալ էս ջրի հետ կազայ:

Գնացին տեսան օր մէկ աղայ քինթ բերնու վրէն յընկաւ ալ. թիւ
կընքի լէնք մէկ գեաղ ալ. Ասաց՝

— Շիտկէք տեսնենք էս ին՞չ հարդայ:

Ու տաս խոգի թափան վրէն անջաղ անջաղ օր ջրի քամակի վրայ:
Վաղիր տեսաւ օր էստուր յուշը գլխից պացեր ալ. ասաց՝

(1) Խարդախ: — (2) Թոշունի փետուրից: — (3) Ուտակիթ խմելիք:
— (4) Հերթով: — (5) Փառած: — (6) Ծեղք:

(*) Շեղա տառ ուն կարգալ՝ ֆր. ԵՄ.

— Իմ հապիկէն (1) բերէ՛ք :

Ու հապիկէն բերին . չի՛մ կար մէջ . չի՛ խցանը ճիւթեց չի՛ բերնի մէջ . Վաղիրն էլ հէքիմ այ . դեզ քսեց բռթ, տուեց հարին . էն սհաթին Բուրզէն օյաղցաւ (2) նստաւ ու բռռաց՝

— Տուէ՛ք իմ խարջ :

Օր բռռաց՝ տուէք իմ խարջ, նաֆաս (3) առաւ մարդկանց, գնացին յիպան ծառերին, մեռան . Վաղիր քամակից ասաց՝

— Ի՞նչ խարջ այ կուզես :

Ասաց՝ — Էս ո՞րտեղն այ :

Ասաց՝ — Օծմանդաղի թաղաւորի սինոռն այ :

Ասայ՝ — Չուենքի էնպէս այ, ես մեղայ Ասծու . ես գիտամ, թէ Փռլայի Դարբանդն այ :

Վաղիրն ասաց՝

— Հա՛յ հա՛յ, փռլադի Դարբանդ օխտ աւուր ճանապարհ մեղանից հեռու այ :

Վաղիր մտածաւ, օր էս փահլէվան շատ զոչաղ փահլէվան այ : Ասաց՝

— Անուռդ ի՞նչ այ :

— Բուրզէ :

— Կ'խնդրեմ ընծի զօնախ էլնես յէսօր :

— Լաւ, կեղնիմ :

Էն սհաթին յետակ (4) բերին, Բուրզէն հեծաւ . էն վախտ օր հեծաւ, էնպէս զօրեղ մարդ էր, կաթ կաթ ջուր ձիու պորտից կերթէր :

Գնացին աւզուշ էնեղու վաղիրի հետ :

Բուրզու հերս բռնեց, ձեռ թալեց մէկ գիւլի դադա՛ն (5) քաշեց քօքից դուռ հանեց . օխտը քօք կար վրէն, ամեն քօքի վրայ կար օխտը փոթ խող . դրեց թելի վրէն ու քչեցին :

Գնացին Օծմանդաղի թաղաւորի քաղաք . Վաղիր մտածեց՝ օր տանիմ մեր թաղաւորին շանց տամ, վայ թէ թաղաւոր երկուղ անայ ըստուղ . թէ շանց չիտամ, ուրիշ օր յսի, ընծից գանգատ էնայ թէ՛ Վաղիր, մէկ փահլէվան իր գտէ, ընչի՞ ընծի չասիր, ես էլ թամաշայ էնի :

Յետոյ վաղիր մտածաւ՝ կերթամ թաղաւորի պալատի տկով կընցնիմ ու կը մանիմ պալատ, թէ՛ Թա՛ղաւոր, մէկ մարդմ եմ գտէ, երկուղալի այ, չ'վախենաս . թէ չես ուզէ, կ'տանիմ, իմ զօնախն այ :

Գնաց մտաւ թաղաւորի պալատ, ասաց՝

— Թա՛ղաւոր, մէկ շատ զօչաղ մարդմ եմ գտէ :

Թաղաւոր ասաց՝

— Վա՛ղիր, բե տեսնենք ինչիւ մարդ այ :

(1) Պարկ : — (2) Սթափւեց : — (3) Շուռն : — (4) Աղատ ձի : — (5) Մեծ ծառ : Այստեղ ա՛ր կարդալ կոկորդից :

Ասաց՝ — Բու՛րդէ, իջի ձիուց, էթանք թագաւորի օթախ :
Խօկոյն յիջաւ ձիուց ու գնացին օթախ : Թագաւոր ամբողջ շանց տը-
ւեց թէ՛ — Նստի՛ր ամբողջ վրայ :

Ու երօր նստաւ, ամբողջ տակ ջարդաւ : Բերին քցին ապրըշումէ ետը-
դան դռնակ, ղուշտուկի բարձեր, խորըսանայ քէչէք : Ու յընկաւ վրէն
նստաւ :

Խաց, խորակ, չայ, փռունջ, գինի, արաղ բերեցին կերցրեցին ու
խմցրին մինչեւ լուսացաւ : Լուսանալու ժամանակ Բաբգէն կանչեց վա-
ղիրին, ասաց՝

— Վա՛ղիր, էրթանք աւղուշի :

Ու գնացին աւղուշ :

Գ .

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Ղարաղաղու թագաւորից :

Օծմանդաղի թագաւոր Ղարաղաղու թագաւորին վերգի կ'տէր :
Աչնան ժամանակի էրկու հաստուլ համբեց թէ՛ մեր խարջի վախտն
այ, գնացէ՛ք Օծմանդաղի թագաւորից մեր աշնան խարջն առէք էկէ՛ք :
Ու խեծան ձիանք գնացին :

Գնացին Օծմանդաղի թագաւորի մօտ թէ՛

— Թա՛գաւոր, պատրաստա՛ մեր թագաւորի խարջ, մենք տանինք :
Թագաւոր ասաց՝

— Մէ քիչմ սարը էրէք (1), մինչի վաղիրը գայ աւղուշից, խաղ-
նի բալնիք վաղիրի կուշտն այ . ձեր խարջ տամ, տարէք :

Խօկոյն տեսան օր դարգեհա՛նի շրդկոց յէլաւ . մէկ մարդմ էկաւ իրա
տեղի վրէն նստաւ :

Նասաուլնիւր ըսին՝

— Թա՛գաւոր, կարելի այ, մեր խարջ պատրաստա՛, վաղիրն էկաւ :
Բուրդէն գողաց՝

— Խո՛նչ խարջ :

Ըսին՝ — Ա՛ղբէր, քեզ գետրայ (2) ի՞նչ կայ :

Ասաց՝ — Էրթա՛նք դուս, ձեր խարջ տամ :

Ձեռ թալեց թեւերից բռնեց, քաշեց հանդի դուս : Արեսուն էրկու
ատամ քաշեց յամեն մէկին, ճիտեց ճակատներ, ասաց՝

— Էսի աշնան խարջն այ, տարէ՛ք . դարնան էլ կուղաք կ'տանիք :
Ու էդ մարդիք հարալու դպա Ղարաղաղու թագաւոր գնացին :

(1) Համբերէ՛ք : — (2) Քեզ վերաբերեալ :

Ղարադադու թագաւոր տեսաւ՝ իրան եասառւնները էկան, ատըմե-
րը իրանց ճակատ շարուկ, բերան իրանց արընոտ :

Ասաց՝

— Էդ ի՞նչ բան այ էլէ ձեզի :

Եասառւններ ըսին՝

— Տունդ քար քանդ ըլնի , թագաւորութին արժան այ Օծման-
դադի թագաւորի փանլէվնին, որ կամենայ՝ էս սհաթին երկինք պետին
կ'քանդայ . քո թագաւորութեն զուր այ :

Ամա արի դու Ղարադադի թագաւորին մէկ հատ ղոչաղ փանլէվան
կէր, անունը Ղաթբան :

Թագաւոր վերցուց վազիր վաթիլ, գնաց Ղաթբան փանլէվնի մօտ
ու խնդրուաւ փանլէվնից, թէ՝

— Գիտես, ի՞նչ թագաւորութեն քեզի այ : Օծմանդադի թագաւորի
քաղքի մէջ մէկ հատ փանլէվան այ փէյդայ էլէ (1) ու մեր ձիաւորներին
եարալամիչ էրէ, շինէ այիբլու (2), ճամբէ էկան : Էլ ընչի խամար եմ
ես քեզի պահէ, օր նեղ օր ընծի պէտք չ'գաս . կ'խնդրեմ օր էրթաս, օխտ
տարուայ խարջ, աղչիկն էլ բարաբար առնես ու գաս :

Դ .

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Օծմանդադի թագաւորի մօտէն :

Օծմանդադի թագաւոր ասաց թէ՝

— Վա՛ղբի, քու տունը քանդուի, էդ ի՞նչ օյին էր բերիր մեր
ղլօխ . հիմայ Ղաթբան փանլէվան կուգայ , ի՞նչ պատասխան տանք
Ղաթբան փանլէվնին : Կանա՞ս, ասաց, իմ աղչիկ ուզես Բուրղէու համար
որ սրտցաւանք ըլնի Ղաթբան փանլէվնի գալուն , մեզի պախպանայ :
Նթէ սրտցաւանք չըլնի , կ'թողայ կերթայ՝ Ղաթբան կուգայ մեզի բո-
լոր կ'սպանայ :

Վաղիրն ասաց՝

— Թա՛գաւոր, կայնի տեսնանք կարա՞մ ուղեմ թէ չէ :

Ամա դու մի ասէ՝ թագաւորի աղչիկ քաղքից էրկու վերստ հեռու
մէկ օթախ շինէ, մէջը կը մեէր : Վաղիրն յէլաւ դնաց դպա աղչիկ, ասաց՝

— Թա՛գաւորի աղչիկ, յէլի բա՛մնայ խայիին (3) դի՛ր ու կայնի
դէմ , չաքան - դուզանը (4) տեղ բեր, որ Բուրղէն բերեմ քեզի խաւնի,
քեզի սամ Բուրղէին :

(1) Յայտնուել : — (2) Այլանդակ : — (3) Մեծ հայելի ամբողջ հա-
սակը տեսնելու համար : — (4) Զարդարանք :

Իսկ էն սհաթին թագաւորի աղչկայ բերնի ջուր դունդ դունդ թափաւ ու յէլաւ կայնաւ բաժնայ հայրու յսոկջ առաւօտէ մինչի յիբրկուն. անջաղ օր չաքան-դուղան տեղ բերեց, յէլաւ կայնաւ դուռ կրիչկէր Բուրղէու ճամբէն :

Վաղիրն գնաց Բուրղէուն ասաց թէ՝

— Բու՛րղէ, Էրթանք թագաւորի աղչիկ ան՝ ու կը խաւնի՞ս՝ ու գենք քեզի հախար :

Ու իսկոյն Բուրղէն ու վաղիր դացին. հալա գեռ էրկու վերստ հեռու էր Բուրղէն ասաց՝

— Է՛յ հա՛ այ թագաւորի աղջիկ :

Ասաց՝ — Էն այ :

Ասաց՝ — Կառնիմ, դարձի՛ :

Դարձան Էկան քաղաք :

Թագաւոր ասաց՝

— Վա՛ղիր, ի՞նչ էրիր, ուղի՞ր աղչիկ թէ չէ՛ չէ :

Ասաց՝ — Թա՛գաւոր, էրկու վերստ հեռու էր՝ ասաց՝ կառնիմ. չեմ դիտայ՝ կաւնի՞ թէ չ՛ա՛ռնի :

Ու խեծան ձիանք Բուրղէն ու վաղիր դացին աւղուչի :

Ե.

Ո՛հնք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Ղարսդաղի թագաւորի Ղաթրան փա՛նլէվանդ :

Բերեցին մէկ հատ ֆայթօն, քստն խինդ ձի լծուած, քառասուն խողի յընկան Ղաթրան փա՛նլէվան ղօլթուղներուց ու բերին ֆայթօնի մէջ գրին, յընկան ճամբէն : Ասղով, սողքաթով (1), թագաւորով, վազիրով տարան քաղաքից դուստ խանին :

Թագաւոր խնդրուաւ թէ՝

— Ղա՛թրան փա՛նլէվան, կը խնդրեմ օխտ տարուան խարջ, աղչիկն էլ հետ բարսրար վերցուա ու դաս :

Թագաւոր դարձաւ, էս մարդ գնաց :

Շատ քիչ Աստուած խաբար ըլնի, խաւաւ Օծմանդաղի թագաւորի քաղաք :

Խաբար գնաց Օծմանդաղի թագաւորին թէ՝

— Ի՞նչ կենես, քու տունը քանդուի, Ղաթրան փա՛նլէվան էկաւ, մեղ սաղ կ'ջարդայ :

Ու երկու դից Օծմանդաղայ թագաւոր գնաց յսոկջ, ձեռ կապեց ու խընդրուաւ, ասաց՝

(1) Պատրաստութիւններով :

— Ղաթրան փահլէվան, դու զիտես օր ես հարուր տարի ձեզի վերդի տող եմ, Հիմայ մէկ փահլէվան այ փէյդայ էղէ իմ քողդի մէջ, ինչ արաւ, էն արաւ, ես մեղաւոր չեմ էլ բանի համար:

Ղաթրան փահլէվան հերստաւ, մաս թափ տուեց վերէն, ասաց՝

— Քեզ էլ քու փահլէվանն էլ լաւ մարդ կ'չի՞նեմ:

էն սնաթին դողացին թաղաւորի չոքեր թէ՛ աջայիւ պափ բնձի ապանայ թէ չէ:

Ու գնացին թաղաւորի պալատ ներս մտան. քոտսուն հոգի յրնկան Ղաթրան փահլէվանի ընթի տկներ, վերցրին տարան օթախի մէջ. ապրրչումէ ետդան առչակ, ղուշտուկի բարձեր, խորրսանայ քէչէք ժրցին, նըսուեցին վրէն:

Ղաթրան փահլէվան ասաց՝

— Դէ՛, թա՛գաւոր, խարջ պատրաստա՛:

Թաղաւոր ասաց՝

— Կը խնդրեմ, Ղաթրան փահլէվան, կը համբերես մինչեւ վաղիւրը դայ, խազնի բալնաներ վազիրի կուշան այ. տամ՝ քո խարջ տար:

Հլայ կը ղրուցին, մէկ էլ տեսան դարկեանի չրբեկոցը յէլաւ. Բուրզէն էկաւ, իրա տեղի վրէն նստաւ: Ղաթրան փահլէվան մտածեց՝ չըլնի՞ էս ըլնի ըստոնց փահլէվան:

Ասաց՝ — Դէ՛, թա՛գաւոր, խա՛րջ:

Որ խարջի անուն լսաւ Բուրզէն, հերստաւ, բեշեր դոմչի կոտչի պէս կայնան, ասաց՝

— Ի՞նչ խարջ այ դուզես:

Ասաց՝ — Քէ գեորայ ի՞նչ կայ:

Ասեւ բանին հասան յիրար օթախի մէջ. էլ աթոռ չը մնաց, շուշայ չը մնաց՝ բոլոր կոտորեցին կուռ մէջ: Յետոյ էլ Բուրզէն շատ հերստաւ, մէկ բողաց — օթախի փետեր էնպէս թռան, որ մէկ մսխաւ խոզ գլխովեր չեկաւ:

Տեսաւ որ՝ Ղաթրան փահլէվան Բուրզէն յընթէ տակ թուլցաւ. մտաւ Բուրզէն Ղաթրան փահլէվանի տակ, զարկեց գետին, գլօխը կըտրեց ու հերստ գուս յէլաւ: Տեսաւ օր՝ Ֆայթոնչին փախէ քաղքից հեռու կայնէ:

Բոռաց՝ յարի՛, չան որդի:

Էկաւ Ֆայթօն կայնաւ օթախի դուռ: Ձեռ թալեց Ղաթրան փահլէվանի ոտից բռնեց, քցեց Ֆայթօնի մէջ, ասաց՝

— Էսի օխտ տարուայ խարջ:

Կտրած գլօխն էլ վրայ քցեց, ասաց՝

— Էս էլ թաղաւորի աղչիկ:

Ֆայթոնչին առաւ փախաւ դպտ իրանց քաղաք:

Որ հասաւ Ղաթաղաղու թաղաւորի քաղաք, իսկ էն սնաթին թա-

գաւոր յեկաւ սաղով, դհուով, զուռնով էկաւ Ղաթրան փահլէվնի յառէջ.
տեսաւ որ՝ Ղաթրան փահլէվնի ջանդակ այ ֆայթօնի մէջ :

Ճայթոնչուն առաց՝

— էդ ի՞նչ բան այ :

— Ի՞նչ բան, առաց, յաղդուաւ, Բուրդէն էլ սպանեց :

Թագաւոր խանչեց վազիր, վաքիլ, խան, բագ, իռլոր բերեց կայ-
նըցրեց, առաց՝

— Մեր Թագաւորութեն խաթի մէջ էլաւ մէ անգամ. չոր մկայ
ինչ օր կանէինք՝ Ղաթրան փահլէվնի քամակով կանէինք :

Վազիրներ առացին թէ՝

— Թա՛գաւոր, քեզի զօր ունես, թոփ էրա՛ քու զօրքեր, էրթանք
Օծմանդաղայ Թագաւորի վրայ :

2.

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Փոլադի Դարբանդու ց :

Փոլադի Դարբանդու Թագաւոր մոտածաւ տեսաւ օր՝ յէսօր քառ-
սուն օր կայ իրա փահլէվան դեւ չէ էրեւացէ : Ղանչեց վազիրներ ու
առաց՝

— Յու՞ր այ մեր փահլիվան դեւ : Բալքի էղաւ օր Սասմայ փահլէ-
վաններուց մէկն էկաւ, մենք ինչ պատասխան տանք :

Իռլոր յերդում կերան թէ՝

— Թա՛գաւոր, քու գլօխ չատ ըլնի, մենք խաբար չունինք փահ-
լէվան դեւի մօտէն :

Առաց՝ — Ըբա ո՞րն այ խաբար :

Ասին՝ — Մ ր ջ ա ն ա յ Զ ա ղ օ ն (*):

Էս էլ դեւի կնիկն էր :

Թագաւոր առաց՝

— Մրջանայ Զաղօ, յո՞ւր այ մեր փահլէվան-Դեւ :

Առաց — Նո՞ր կը խարցուս փահլէվան դեւին. հէ՛ն այ Սողանլուայ
մէջէն գլօխ կոխէ բոթ ծառ, ուռնոր այ գլօխ, բոթ ծառից դուս չի դայ :

Թագաւոր յէկաւ տասնըհինգ բալթաչի (1) դրկեց, առաց՝

— Գնացէ՛ք ծառ ճղէք, գլօխ չանէք ու դեւ առէք էկէք :

Գացին ծառ ճղին ու աւան էկան դեւին :

Թագաւոր առաց՝

— Փա՛հլէվան, էդ ի՞նչ օյին էլէ քո գլօխ :

(*) Բարսեղի ասելով, դեւի կնիքը «չատ յիմաստուն սէհրազ էր, եղբունդ կիրիչկէր, ամեն ըսն կիմանար» : — (1) Կացին ունեցող :

Դեւն ասաց՝

— Սասունայ մէկ փահլէվան էկաւ, կռիւ արեցինք, զարկեց իմ գլխիս ճղեց, ես էլ սուր ընդուր ետրալամիչ էրի. ես փախայ, էն լարեց շուր Սողանլուայ մէջէն: Ես իմ ետրի կսկծուն իմ գլխիս կոխի բոթ ծառ, էնի ընցաւ, էլ չեմ գիտէ զո՞ր այ թէ զոր չէ (1):

Թաղաւոր ասաց՝

— Ըբա ո՞րն այ խաբար, էն մարդ ո՞րտեղ պտի ըլնի:

Ասին — Թա՛ղաւոր, Մրջանայ Զաղօն այ խաբար:

Ու զանչեց Մրջանայ Զաղօն, ասաց՝

— Մը՛րջանայ Զաղօ, յո՞ր այ Սասմայ փահլէվան:

— Օծմանդաղի Թաղաւորի պալատի մէջ քնած այ:

Զունքի կէս գիշեր էր:

Թաղաւոր ասաց՝

Մը՛րջանայ Զաղօ, մեռնիս ասորիս, էն փահլէվան քեզնից գողցեմ էս սհաթին:

Մրջանայ Զաղօն ծափ տուեց ու գնաց (2):

Գնաց Օծմանդաղի Թաղաւորի օթախի մէջ յիջաւ, տեսաւ օր՝ Բուր, ղէն քնած այ:

Ասաց — Բու՛ր ղէ:

Ասաց — Զա՛նէ, Մրջանայ Զաղօ:

— Էկերեմ օր քեզի տանեմ:

Ասաց — Տանես կոյ կ'տանես:

Ասաց — Երթում կեր մէկ բանովմ, օր քեզի չ'տանեմ, թէ չէ կը տանեմ: Թէ ընծի կ'սիրես՝ — չեմ տանէ, թէ չես սիրէ — կ'տանեմ:

Խարեց թէ՛ քե կ'սիրեմ:

Էն սհաթին Մրջանայ Զաղօն յետ դարձաւ. էկաւ Փռլաղի Դարբանդ, Թաղաւորի պալատի դուռ յիջաւ: Տեսաւ օր՝ էնքան այ բաղմուռ թեն թափէ — էլ հատ հէսար (3) չ'կայ: Ու ջալլաղներ կայնած՝ էն կասայ՝ ես պտի վերցում գլխիս, էն կասայ՝ ես պտի վերցում: Մէկէլ տեսան Մրջանայ Զաղօն դարտակ էկաւ յիջաւ:

Թաղաւոր հարցուց — Յու՞ր այ Բուրղէն:

Ասաց — Չ'կարացայ ըերէի:

Ասաց — Յընչի՞:

Ասաց — Զօրբայ մարդ էր, գլխիս չը յաղդեց:

Փահլէվան դեւն էկաւ կայնաւ Թաղաւորի յառէջ, ասաց՝

— Թա՛ղաւոր, կը խաբայ Մրջանայ Զաղօն, ասէ՛ կսիրեմ քէ, բն զուց չը ըերէ:

Ա՛սայ ընդոնց ազգ սիրող-էրող չեն:

(1) Այնտեղ է թէ ոչ, — (2) Բարսեղի ասելով՝ Մ. Զ. օդի միջով թռչում էր: — (3) Թիւ, համար:

Թագաւոր հերսոտաւ Մրջանայ Զազօյի վերէն թէ՛ — Չեմ գինա ,
մեռնիս-ասորիս , պտի բերես :

Մրջանայ Գազօն ծափ տուեց ու գնաց :

Դնաց Օծմանդաղի Թագաւորի օթախ , քնած տեղ փաթըթեց ետը-
զան գոչկով , շէշայ կարպտով , զարկեց զովթուղն ու բերեց Փոլագի
Դարբանդի մէյլանի մէջ գրեց :

Բուրդէն քնած էր . հակամայ քնուց յիմցաւ տեսաւ օր՝ Փոլագի
Դարբանդին էկեր այ , բոլոր (1) բազմութենէն պէս այ փաթթէ , օր
գու պրծար : Հերսոտաւ բոռաց՝

— Տուէ՛ք խարջ :

Որ ասաց՝ տուէք խարջ , ընդրայ նաֆասից բոլոր ռիաթ (2) Թա-
փան ծովի մէջ :

Յետոյ գեւ խնդրուաւ թէ՛

— Թա՛գաւոր , տո՛ւ վերցնել :

Թագաւոր ասաց :

— Մը՛րջանայ Զազօ , որսուղէն բերեր ես , էնանդ տա՛ր էլի :

Մրջանայ Զազօն վերցուց տարաւ Օծմանդաղի Թագաւորի պալատի
մէջ գրեց ու յետ դարձաւ :

է .

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Ղարաղաղու Թագաւորի մօտէն :

Ղարաղաղու Թագաւոր յէլաւ վերցուց բազում զօշուէն , էկաւ Օծման-
դաղի Թագաւորի յազքի բոլոր բռնեց . զիր գրեց Թագաւորին թէ՛ ես
փահլէվանդ ճամբես գայ էստեղ կռիւ էնենք , ես չէ քաղաքդ կուրիւմ :

Թագաւոր զանչեց վաղիրին , ասաց՝

— Վա՛ղիր , կ'տեսնես էս բազմութեն , որ էկեր մեղի կռիւ կենայ .
հրայ մենք կռիւ էնող չենք , ի՞նչդ էնենք :

Ասաց՝ — Բուրդէուն ասա՛ , տես ի՞նչ կասայ :

Վաղիր գնաց բոռաց՝

— Բու՛րդէ , գուս յէլի :

Բուրդէն գուս յէլաւ ասաց՝

— Վա՛ղիր , ի՞նչ այ :

Ասաց — կ'տեսնի՞ս էս բազմութեն :

Ասաց — Հա՛յ հա՛յ հա՛յ , վա՛ղիր էս ի՞նչ այ :

Ասաց — Ըստոնք էկած այ՝ Թագաւորին սպանեն , ռիաթին էլ ըս-
պանեն , քեզի էլ սպանեն :

(1) Շուրջ : — (2) Ժողովուրդ :

Ասաց — վա՛ղիր, քու Աստուածն օր կ'սիրես, մէ իմ ձին քաշա՛
դուս :

Ձին քաշեց գուս, խեծաւ, տասներկինգ փթանոց զեորդ վերցրեց ,
ասաց՝

— վա՛ղիր, Աստուած կանչա՛ չ'փախնին . չուր փափակա առնիմ ,
չըլնի թէ մնամ կարօտով :

Ու քշեց դնաց դպա ղօշուն, յէլաւ մէ բանձր դարի վրայ ու կայ-
նաւ . տեսաւ օր՝ աստղունքին, քարին, թփին հէսաբ կայ, գալող ղօշու-
նին հէսաբ չ'կայ :

— է՛ , որ մէկ չ'բոռամ , կը ճըղվիմ . մէ բոռամ՝ ջանիս հանգս-
տութեն ըլնի :

Մէկ օր չ'բոռաց, տառվերկու դար քանդուաւ գըլխվեր էկաւ քա-
րով ու թփով : Ղօշուն յիմացաւ , թէ երկնուց զետնուց մարդ լցաւաւ
վըէնեք, սկսեցին յիւար ջարդել : Բոլորը կոտորվան, մնացին թագաւոր
ու վաղիր՝ փախան գնացին :

Բուրդէն յետ դարձաւ էկաւ քաղաք, առաց՝

— վա՛ղիր, էդ էր քու մարդիկ, որ պտի մեզի ջարդէին :

Էն սհաթին դուս թափան տեսան՝ մէկ մարդ չէ մնացէ, բոլորը
ջարդուած :

Ղարադաղու թագաւոր ու վաղիր փախան էկան յաղաք, ինչքան օր
դիտուն մարդիկ կար, ժողվին բերին թէ՛

— Մէկ սղամարդի ձեռից մեր քաղաք աւիրուաւ :

Գիտուն մարդիկ ըսին՝

— Խա՛ղաւոր, քանքանչիներ (1) գտի էն դարի տակ դարտկել տու՛ր :

Մէ քանի քանքանչի ճամբեց . օխտն օր գիշեր ցերեկ էն դարի
տակ դարտկեցին : Թագաւոր էլի ղօշուն վերցրեց , գնաց Օծմանդաղի
Թագաւորի քաղքի չորս բոլորը առաւ :

Քարաբ ըսերին Բուրդէուն թէ՛

— Բու՛րդէ, է՛լ էն մարդիկ էկան կռիւ էնելու մեզի հետ :

Բուրդէն հեծաւ ձին , քշեց էն դարի ղլօխ ու կայնաւ , տեսաւ՝
աստղունքին, քարին, թփին հէսաբ կայ, ղօշունին հէսաբ չ'կայ : Միաք
արաց՝ թէ՛ մէկ բոռամ , օր ջանիս հանգստութեն ըլնի , թէ չէ կը
ճըղուիմ :

Մէկ բոռաց . օր բոռաց, դարը քանդուաւ, Բուրդէն խառուաւ խո-
ղի հետ, քարի հետ, թփի հետ ու գըլխվեր էկաւ :

Բոռացին — Գեաման (2) թալէ՛ք :

Գեա Լաննէր քցեցին . հարիր քեաման յընկաւ Բուրդէու ջան ու
ջանդակ, ձեռ ոտ լարք (3) բռնեցին : Ու վերցին դպա Ղարադաղու թա-
գաւորի քաղաք տարան , բերին մէյդնի մէջ կայնըցրին : Ուղեցան օր

(1) Ականահատներ : — (2) Գեամանդ : — (3) Ամուր :

վիղ զարկել տին. վազիրի մէկն էկաւ տեսաւ օր՝ էնպէս մէկ տղայ այ, ոչ թէ խա՛մ մարդու, — խաս մարդու տղայ այ:

Ասաց՝ — Թա՛գաւոր, ի՞նչ միտք կենես:

Ասաց՝ — Ի՞նչ միտք պտի էնեմ. օր էսի մեր քօք բերեց, պտի վիզ զանել տամ:

Ասաց՝ — Ես կիրիչկեմ էդի խամ մարդու տղայ չէ, խաս մարդու տղայ այ. մեր օրէնք իրաւունք չի տայ օր խաս մարդու վրայ սուր բանվի:

Ասաց — Ըբը ի՞նչ էնենք:

Ասաց — Տա՛ր քաղքից էրկու վերստ ցածր. ունես խորեր, որ հարիւր գեազանոց են, որ էրկու հարիւր գեազանոց են. մէկ խորի մէջ յիջրցրու. մէկ ջաղցի քար էլ դի՛ր խորի բերնի վրէն, էրկու գեւ էլ դիր պահապան, թո՛ էրթայ մնայ յաւիտենական խորի մէջ:

Ը.

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Սասուժայ քաղքից:

Սասուժայ թագաւոր Զալ ունէր մէ հատ աղչիկ:

Աղչիկ գիշեր էրազին տեսաւ օր՝ իրանց փահլէվան Բուրղէն չուր ծծեր տլի մէջ տնկուած էր: Քնուց յիմցաւ տեսաւ օր էրազ էր:

Մտածեց՝ մեր Բուրղէու մօտէն թագաւոր խաբար ունի՞ թէ չէ: Ասաց՝ լուսնայ՝ պտի էրթամ հարցնեմ տեսնեմ՝ խաբա՞ր է թէ չէ:

Մէկ սհաթմ էլ չ՛քաշեց, աղչիկն էնպէս հերստտաւ, որ հերսէն պտի ճղուէր: Իսկոյն ճրագ վառեց, դպա Զալ թագաւորի օթախը գնաց: Թոխմախով դուռ ծեծեց, թագաւոր ասաց՝

— Էս վո՞վ այ մեր դուռ կ'ծեծայ:

Ասաց՝ — Ես եմ, թա՛գաւոր:

Ասաց՝ — Ա՛ղչի, դահպայ (1), չե՞ս թողնէ քնինք:

Ասաց՝ — Թա՛գաւոր, ի՞նչ քնինք, օր գիշերս էրազին տեսեր եմ, օր Բուրղէն չուր զոլթուզներ սլլի մէջ տնկուած: Էս սհաթին մէ խաբարմ կ'բերես — բե՛, թէ չես բերէ — պտի հերսիցս ճղուիմ:

Թագաւոր մտածաց ասաց՝

— Վե՛րնից խաբար առնիմ, վե՛րնից չառնիմ կէս գիշերուայ ժա՛մանակ, էթամ Զըմրուժ Ղուչի կուչտ, էնի աշխարք չատ մանգալող այ: Զըմրուժ Ղուչն էլ սիպուակ ծովի վրայ այ:

Էն սհաթին յէլաւ վերցուց Ռուստամ (իրա աղբէրն էր) Զէնով Յո՛-

(1) Լիրբ:

վան ու գնաց դպա Զմբուլ Դուշ, Զմբուլ Դուշ տեսաւ օր՝ Զալ
Թագաւոր դպա իրան կուգայ, ահից էրկու վերստ էկաւ յառէջ:

— Զա՛լ Թագաւոր, ասաց, խէ՞ր ըլնի էսայ վախտ էկեր ես:

Ասաց — Զը՛մբուլ Դուշտ, մեր Բուրդէու մօտէն մէ խաբար տուր:

Ասաց — Զա՛լ Թագաւոր, խացն ի գինին, տէր կենդանին, որ ես
խաբար չունիմ Բուրդէու մօտէն:

Ասաց — Ըրա վո՞վ այ խաբար:

— Ղոփոյ Եկդաստի (1), էն այ խաբար, թէ չէ ուրիշ մարդ
խաբար չունի, Համայ Ղոփոյ Եկդաստին էլ էս օխաւ տարի ձեր ազգի
ձինից դատարգիւն էղեր այ (2), Գնա՛ Ղոփոյ Եկդաստի կուշտ:

Զալ Թագաւոր ուղեցաւ օր պտի էթէր, առաց — Էգմալ մի՛ գնա,
գնա՛ մի խոնչա (3) պատրաստա՛, լաւ ազիզ խորակներ լցրու մէջ, տուր
Ռուստամին ու գնացէ՛ք դպա Ղոփոյ Եկդաստին:

Ու գնացին մէկ խոնչա պատրաստին ու դպա Ղոփոյ Եկդաստին
գնացին:

Ղոփայ Եկդաստին տեսաւ օր՝ Զալ Թագաւոր իրա ազբրներով դպա
իրան կը գայ, սկսեց օր պտի փախնէր: Զալ Թագաւոր ասաց՝

— Ղոփոյ Եկդաստի, խացն ի գինին, տէր կենդանին, քեզի պա-
տուի եմ էկե:

Ու տարաւ խոնչէն դրեց Ղոփոյ Եկդաստի յառէջ: Խաց կերաւ, գի-
նի արաղ խմաւ, դարձաւ թէ՛

— Զա՛լ Թագաւոր, խէ՞ր ըլնի քու գալը:

Ասաց — Մեր Բուրդէու մօտէն մէկ խաբար տու՛ր:

Ասաց — Ղարադաղու Թագաւորի պալատի տակ մէկ խոր կայ,
Բուրդէն էն խորի մէջն այ, ջաղցքաւ բերնին, էրկու դեւ էլ պահա-
պան, Դէ գնա խա՛ն:

Ասաց — Կը խնդրեմ մէկ քոմակ էնեա աղէներուն:

Ասաց — Թա՛գաւոր, քու խաց կերեր եմ, քոմակ կանեմ, աժա
քու աղբրներ երդում ուտեն, որ ճամբէն չ՛դռան: Էս օխտ տարի ես
ձեր ազգի ձինից դատարգիւն էմ էղէ:

Ռուստամ, Յովան երդում կերան Զալ Թագաւորի գլօխ թէ՛ մեռ
երբէք չ՛դռանք ճամբէն:

Ու գնացին՝ Ռուստամ, Յովան, Ղոփոյ Եկդաստի:

Գնացին խառան Ղարադաղու Թագաւորի քաղքին: Ղոփոյ Եկդաս-
տի ասաց՝

— Տղէ՛ք, էն էրկու դեւ կ՛տեսնի՞ք. ձեր եղբօր պահապաններն
են, կանա՞ք ամէն մէկդ մէ քար բերէք ընձի:

(1) Պարսկերէն բառ է որ նշանակում է «Միձեռանի»: — (2) Հե-
ռացել — (3) Մատուցարան:

Ամէն մէկ իրեք փթանոց քար վերցին բերին : Ղոփոյ Եկդաստու քամակին կար մէկ հատ պարսէտ : իրեք փթանոց քար դրեց մէջ , մէ անգամ պտըտեց ու զարկեց՝ մէկ դեւին ջարդեց կոտորեց : Մէկէլ քարն էլ դրեց — մէկէլ դեւին էլ կոտորեց :

Ասաց — Դու էստեղ կայնէք, ես էթամ :

Դնաց խորի վրայ : ձեռ թալեց ջաղցի քարն ու քաշեց . ասաց՝
— Բու՛րդէ :

Ասաց — Ջա՛նէ, Ղոփոյ Եկդաստի :

Ասաց — Գեղի խորէն կը հանեմ :

Ասաց — Կը հանես՝ կոյ կը հանես :

Ասաց — Ջալ թագաւորին անունն երդում տուր, որ չ'գոռաս :

Ասաց — Իրեք հարիւր քեղի պէս Ղոփոյ Եկդաստի սատկի, որ ըստուց դուս եմ ելէ՝ կ'բռնամ :

Ու թողաց Ղոփոյ Եկդաստի փախաւ :

Գնաց Ռուստամի, Յովանի կուշտ, ասաց՝

— Տղէ՛ք, կ'բռնայ, խեղ իլլաջ չի լինի :

Շուռ էկէք տեսէք ետրդան գոշակ կարա՞ք գտնիք :

Շուռ էկան գտան :

Ասաց — Փաթթէք իմ պլօխ, որ ձէն իմ անկաջ չընկնի :

Ու փաթթեցին Ղոփոյ Եկդաստու գլօխ : Գնաց խորի վրայ կայնաւ, ձեռից բռնեց, քաշեց :

Բուրդէն յէլաւ խորի դրաղ նստաւ : Իրիշկեց տեսաւ օր՝ Ղաբաղաւ դու թաղաւորի քաղաքն այ, Ղանչեց Ռուստամին, Յովանին ասաց՝

— Էղանք չորս խողի, քաղաքն առէք արանք ու ջարդէ՛ք :

Խաղաքն առան արանք ու ջարդեցին :

Ոսբարն էկաւ Ղաբաղաղու թագաւորին , թէ՛ Բուրդէն խորից դուս էկէ, իրեք մարդ էլ էկան հասան ինէ , ազգական այ — գիտեն, ազգական չէ — չեն գիտէ . քաղաք ջարդելով էկան : Մէ իլլաջ գիտես — էրա՛ , չես գիտէ — մեղ էլ կ'ջարդայ :

Թագաւոր զանչեց էն վաղրին, որ չ'թողեց Բուրդէու գլօխ զարկին, ասաց՝ — Վա՛զիր թէ մէ բան կարցար դու — կենես , չ'կարցար — պրծաւ գնաց :

Վաղիր յէլաւ գնաց Բուրդէու յառէջ . էն վախտ խասաւ Բուրդէուն, որ քրտնքի մէջ վուղուր ինչ էղած կ'ջարդայ ուրաթ : Ոսանել ժամանակին խնդրուաւ :

Ասաց — Վա՛զիր , ուրիշ մարդ չկայ գէր իմ յառէջ . զո՞ւ պտի գէր : (Մէկ լանով բաշխեմ ձեռ ազատութեն , էրկսով չի . կեթաս ձեր թագաւորին կասես մէկ զարաւայ (1) գրոց , աստվերկու սինօդ ձեռ զը-

(1) Պայման :

յեն, Թագաւորն էլ փեչատ խփայ, թէ՛ քանի որ աշխարք չէն այ, Օծմանդաղի Թաղաւորին վերգի տվող ընինք :

Իսկ էն սհաթին պատրաստեցին զաբալէն, տվին : Վերցրին զաբալէն էկան դուրայ Օծմանդաղի Թաղաւորի քաղաք : Խասթէխաս (1) Էղնելով Ղոփոյ Եկդաստի ասաց՝

— Տղերք, դուք Ձալ Թագաւորի աղբէրներն էք, ձեզի աշխարքի մալ դովլաթ ունէք, ես չօչէն (2) եմ, աղքատ մարդ եմ : էդ զաբալէն տուէք ընծի, ձեզանից յառէջ տանիմ տամ Բաղաւորին, որ մէկ բան բաշխայ ընծի տանեմ ուտեմ :

Հաբալէն տուին Ղոփոյ Եկդաստին, ըսին՝

— Առ ու գնա՛ :

Գնաց տեսաւ օր մէ աղչիկ իրրուղ ձեռ դպա հաւուղ ջրի կերթայ : Իրիչկեց տեսաւ որ էնպէս մէկ աղչիկ այ, արեգական կըսայ՝ դու դուս մի՛ էլնի, ես գելնիմ : ճրտղի պէս լոյս կուտայ : ջուր կ'լամայ՝ գունդ գունդ բողզէն կերեւայ : Չուտես, չ'խմես օխտն օր գիշեր ցերեկ էդ աղչկայ մահջամալին (3) : Բոյ բուսաթին Թամաշայ էնես :

Յետոյ մտածաւ Ղոփոյ Եկդաստի՝

— Թագաւոր ի՛նչ տայ, որ ըստուց լաւ էղնի :

Ձեռ Թալեց աղչկայ թեւից, քցեք քամակը, փախաւ :

Բուրզէն իրիչկեց տեսաւ՝ Ղոփոյ Եկդաստին կ'փախցու Թագաւորի աղչիկ : յըն՛լաւ յետեւ, մէկ գուրղ զարկեց : Ղոփոյ Եկդաստուն ու Թագաւորի աղչիկ էնպէս սըվաղեց քարից, որ օխտ օր որ ման գէր չէր գիտէր թէ էս ուրիշ բան էր :

Վերցին զաբալէն ու դացին :

Հաբալէն տարան տվին Օծմանդաղի Թաղաւորին : Թաղաւոր կարգուց որ՝ Հարադաղու Թաղաւոր իւրան վերգի տվող էզեր այ :

Ասաց — Աղչիկ լրէէք փէշքէշ տանք Բուրզէուն :

Բուրզէն ասաց՝

— Աղչիկ սվաղ էրեր եմ քարից :

Նստան քէֆ, ուտել, խմել, ուրախութեն էնել :

— ~ ~ ~

Բուրզէն եւ քաղաւորի աղիչկը :

Ա .

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Փողդայ Դարբանդուց :

(1) Մօտ — (2) Անտուն — (3) Գեղեցկութիւն :

Փոխադայ Դարբանդու թագաւոր շօշուռն ժողվեց գնաց Սասունայ վրէն, որ պտի կոիւ էնայ Զալ թագաւորի հետ :

Զալ թագաւորին մէկ տղայ կէր, անունն Ֆաղկէ Ֆահրամազ . գնաց խնդրուաւ տղի մօտէն թէ՝ դուչմանն քաղքի բոլորն առեր այ : Ֆաղկէ Ֆահրամազ ձին խեծաւ, Զալն էլ մէկ ձի խեծաւ, գնացին ղօշուռնի մէջ կոիւ էնելու : Բուրղէն Օծմանդաղի թագաւորի քաղքից դուրս յէլաւ դպա Սասմայ քաղաք պտի գէր . իսկ դուրս ելնել բանին մէ գրգի ձէն լսեց . իսկոյն յիմցաւ որ Ֆաղկէ Ֆահրամազի դուրզն էր :

Ասաց՝ — Տղէ՛ք, ջալդ էրէ՛ք, քէլէ՛ք, որ մեր քաղքի վրայ դիւշմանն այ տիլէ :

Ու գնացին խառան . տեսան որ անագին մէ ղօշուռն Զալ թագաւորի Ֆաղկէ Ֆահրամազի հետ կոիւ կենեն : Իսկոյն հասնել բանին Բուրղէն մէ գուրդ զարկեց ղօշուռնին . մէկ մարդ չ'պրծաւ, բոլորը կոտորվան :

Զալ թագաւոր տեսաւ որ Բուրղէն էկաւ խառաւ, փոստէ բարխէ բարբարանի (1) իրա ձեռքով տարաւ . քցեց Բուրղէի թեւերի վրէն, ասաց՝ — Դեզի արժան այ թագաւորութեն, ես ըխթիարցեր եմ :

Ֆաղկէ Ֆահրամազ ինատ արեց, ղարկեց գնաց աշխարք ման գալու թէ՝ որդե որ մէ գոզ տղայ ըլնի, ամասկան փողով բերեմ քո քաղքի վրայ կոիւ :

Բ .

Որնաց մէ օխտ օր ժամանակի, Բուրղէն խեծաւ ձին, գնաց աւ էնելու : Տեսաւ՝ ջէյրանի մէկն յառեջէն փախաւ . ձին քցեց յետեւանց : Օխտ օր գիշեր ցերեկ տարաւ, բռնեց ջէյրան ղրեց գիրկ : Ու մտածաւ տեսաւ՝ էնպէս մէ երկիր այ, որ մօրից ծնանէ չի տեսէ : Ուզեցաւ որ գլխիվեր էթեր . տեսաւ՝ դեւի մէկն ջամբու խիտ կուգայ , մօթի մէկն երկինք, մէկն դետին . էն վախտ օր բերան յիրար կ'տփայ բուռ բուռ կրակ բերնէն կ'թափի :

— Բարեւ, ասաց, խո՛ղածին . ո՞րտուց ես :

— Սասունայ քաղքէն :

— Դու. Բուրղէին կ'ճանչնա՞ս :

— Լա՛ւ :

— Ինչո՞վ փորցած կ'լինես դու :

— Էն վախտ որ ոտս կ'ճխտէր էնուր ոտին, ջուխտ ակընջից էլ կ'բռնի, ընձի կ'վերցէր ու կ'քցէր :

— Դէ յարի ոտս կոխա՛ , ակընջներս էլ բռնա՛ , տեսնիմ կարա՞մ քցեմ քեզի :

Ու կոխեց, ակընջից բռնեց ու սխմեց . ոտ կոտորուաւ գետին գը-

(1) Բարսղի ասելով՝ դա Գրգիւրի մեծութեան նշան է աջ թեւի վերայ :

նաց, ակընջներ ջուխտն էլ քօքաւան էլաւ . ու գոռաց թիւն, ասաց՝

— Ամա՛ն, թո՛ղ :

— Խո՛նչ թողամ , որ իսկ Բուրղէն եմ :

— Ամա՛ն, Բու՛րղէ, թո՛ղ :

— Թողեց . որ թողեց, դեւ մէ դիւ դրեց, Բուրղէի ձին խատաւ (1) .

Բուրղէն գուրզմ զարկեց վըր դեւի գլխուն, ջան ջանամի էղաւ :

Թամք չլկեց ու հայան պնաց :

Մէկ անծանօթ քաղաքմ ռաստ էկաւ . տեսաւ որ մէկ պառաւ նըստուկ մէ տան մէջ ջահրայ կ'մանայ :

— Նա՛նէ, ասաց, կըլնիմ քեզի տղայ , Խո՛նչ փէշակ էս քաղքի մէջ կայ , որ բանցնեմ ու քեզի պախեմ :

Պառաւն ասաց՝

— Ո՛րդի, լաւ գիւլաչչի կըլնե՞ս :

— Գիւլաչ կպնող կա՞յ :

— Գնա՛ թագաւորի դուռ, նստի բինակդաշու (2) վրէն . իսկ էն սհաւ թին գիտեն որ դու գիւլաչչի ես ու գիւլաչչին կը բերեն որ դու կպնիս :

Գնաց նստաւ էդ բինակդաշու վրէն . թագաւորի վապիրներ տեսան՝ մէկ մարդ բինակդաշու վրէն նստած, ըսին՝

— Գնացէ՛ր մեր գիւլաչցուն տարէք թող կպնին :

— Գնացին գիւլաչցուն տարան , ըսին՝

— Թա՛ղայ գալող՝ գիւլաչցի, դիտե՞ս մեր մէջ պահման կայ՝ որ մեր գիւլաչցին քեզի զարկայ գետին, վիզդ կ'կտռայ անխօսալ :

Ասաց՝ — Ես չեմ վախնայ, բերէ՛ք կպնինք :

Էրկու, գիւլաչցի խասան յիրար :

Բուրղէն թագաւորի գիւլաչցուն տփեց գետին, չոքեր զարկեց վըր սրտին՝ դուգմէք (3) բրդաւ, դուս յէլաւ եախից . տեսաւ՝ ջուխտմ չամամ ծիծ յընկաւ դուս :

Դու մի ասա՛ էդ գիւլաչցին թագաւորի աղչիկն այ . էնպէս այ կարգադրէ ուր մտքին՝ թէ որ տղամարդ զարկեմ գետին, ընդ ու վիզն պտի կտռեմ . ով որ ընծի զարկեց գետին՝ էն տղամարդ պտի առնեմ ես :

Բուրղէն որ զարկեց գետին, թագաւոր գոռալով էկաւ թէ՛

— Մի՛ սպանի իմ գիւլաչցուն, բաշխի քեզ :

Էն սհաթին բերեցին դճուլ զուռնէն, տարան Բուրղէին թագաւորի աղչկան պսակեցին, առան էկան : Բուրղէն կայնաւ թէ՛

— Ես կերթամ պառաւ նանի տուն, ուրիշ սեղ չեմ էրթայ :

Գ .

Օխտ օր մնաց պառաւի տուն, ասաց՝

— Թա՛գաւորի աղչիկ , էնպէս ձի կա՞յ քու հօր ձիաներու մէջ ,

(1) Սատակեց : — (2) Պատգամի աթոռ : Ուրիշ հեքեաթներում այս աթոռի վերայ նստելը խնամախօսութեան նշան է : — (3) Կոճակներ :

օր ընծի պտըացնայ :

Ասաց — Ուրբաթէ ուրբաթ հրեղէն այղըն դուս կուգայ ծովից ,
իմ խօր իլիսին ջարդելով կ'ընտրայ լցէ հայեաթ ու յետ կը դառնայ :

Ուրբաթ օր գնաց ու ձին բռնեց . խեծաւ կ'աւ պառաւի դուռ կայ-
նաւ, ասաց՝

— Նա'նի, թագաւորի աղչիկ, մացէք բարով, ես խօ գնացի :
Թագաւորի աղչիկ ասաց՝

— Ըբը ե՞ս :

Ասաց՝ — Ես խօ քեղի տանող չեմ :

Ու գնաց խասաւ Սասմայ քաղաք :

Մնաց իննը՝ամիս, իննը ահաթ , իննը դաղղայ (1) , Թագաւորի
աղչիկ չոքեր զարկեց գետին մէկ խատ տղայ բերեց, որ տղէն այ Բուր-
ղէի վաստակ :

Բուրը ժողովման էկան, որ պէտք այ տղին անուն դնեն : Աղչիկն
ասաց՝

— Ընծից սաւայի մարդ չ'կայ, ես կ'գնեմ :

Տղի անուն դրեց Թ Ղ Բ ո Ւ Է Շ Է Բ ա ն :

Թղբուրէ Շէրան :

Թղբուրէ Շէրան էղաւ էրկու տարեկան տղայ, կերթէր ճան խա-
ղալու . ձեռ կը թլէր տղէներու ականջ, կ'ըռնէր յանկըջից ու կը թը-
լէր՝ ջանդակ կերթէր, յանկաջ կը մնէր :

Քաչեց մէ ժոււմ մէ ժամանակ, մինչեւ Թղբուրէ Շէրան էղաւ տառ-
նըխինգ տարեկան տղայ :

Տեսաւ օր քաղքի զբաղ չաղըր չաղըրի վրայ զարկուած : Գնաց
ասաց՝

— Էս ի՞նչ չաղըր են :

Ասացին — Ֆաղկէ Ֆահրամաղի ձիաւորներն ենք սուս կաց, որ լսի
փորգ կ'թափայ :

Ասաց՝ — Ո՞րն այ Ֆաղկէ Ֆահրամաղի չաղըր :

Ասացին — Էդ մենծ չաղըր ընդոր չաղըն այ :

Գնաց չաղրի դուռ կայնաւ ասաց՝

— Ֆաղկէ Ֆահրամաղ ես, ինչ ես, դուս յարի' :

Ֆաղկէ Ֆահրամաղ դուս էկաւ :

Ասաց՝ — Գնա՛ գրա՛ ընծի ձիաւոր :

Ասաց՝ — Արի թրիս տ'իով անցի, օր քեզ գրեմ ձիաւոր :

Ասաց՝ — Կայնի էրթամ ձիս խեծնիմ դամ , բալքի դու ընծի չ'գը-
րես ձիաւոր :

(1) Բօպէ :

Ու գնաց տունն, պատմեց մօր, թէ՛ մէկ մարդ էկէ, կտի արի թրիս
տկով ընցի, որ քեզի վերցում ձիաւոր :

Մէրն ասաց՝

— Ո՛րդի, գնա՛ ձեռքմ տղամարդի շօր՝ բեր :

Մէր խազաւ, էղան ջուլստ ձիաւոր, քշեցին դացին չադրի յառէջ
կայնան :

Ասաց՝ — Վէ կաց մեզի ձիաւոր գրա՛ . թէ չես գրէ — կ'որդենք
չադրդ վրէդ :

Ֆաղկէ Ֆահրամազ տեսաւ օր էտտոնց հետ իլլաջ (1) չիլնի, ասաց՝
կանի տանիմ ըցկեմ Բուրդէի ձեռ, ըստոնց հախէն թող գայ :

Յէլան ձիաւորուան ու դացին Սասմայ քաղաք :

Ֆաղկէ Ֆահրամազ դիւր գրեց ճամբիւնց Ջալ թագաւորին՝ ես արի
կուիւ էնենք, ես չէ քաղաքդ սաղ կաւիրեմ :

Ջալ թագաւոր զանչեց Ռուստամին — Գնա՛ , ասաց, խելք այ,
խրատ այ ան արի՛ :

Ռուստամ խեծաւ ձին, գնաց :

Ֆաղկէ Ֆահրամազ ասաց՝

— Թղբուրէ Շէրան, գնա՛ , հէս այ էկաւ, գնա՛ կուիւ արա՛ :

Խեծաւ ձին ու գնաց յառէջ, ասաց՝

— Կայնի՛ , մի՛ գա .

Ու դուրզմ քցեց . Ռուստամ յընկաւ քիթ ու մոթի վրայ . յէլաւ
փախաւ քաղաք :

Ջալ թագաւոր ասաց՝

— Տղա՛յ , յընչի՞ էկար :

Ասաց՝ — Թագաւոր, քու գլխի շատ ըլնի (2) , մէկը կայ էտոնց
մէջ, որ դուրդ կ'թալայ իսկոյն կասես թէ մեր Բուրդէի գուրզն այ :

Ասաց՝ — Գացէ՛ք Բուրդէին զանչէք բերէ՛ք :

Բուրդէն օր էկաւ, թագաւոր ասաց՝

— Բու՛րդէ .

— Խոնչ այ, թա՛գաւոր .

— Օր դու գացիր օտարութեան մէջ ամիսմ էրկու անցցիր, խօ
չե՞ս կարգուէ :

Ասաց՝ — Թագաւոր, օխտ օր մէ թագաւորի աղչիկ առեր եմ :

— Դէ գնա՛ քաչա՛ , ջանդ դուս գայ :

Յէլաւ գնաց յառէջ :

Թղբուրէ Շէրան ձին խեծաւ, գուրդ վերցրեց, քշեց Բուրդէի վրէն :

— Առ, ասաց, քեզի մէկ գուրդ քցի :

Խո՛ւ էն սհաթին քցած ժամանակ Բուրդէն բռնեց գուրդ : Գուրդմ

(1) Հնար : — Շատ ապրի :

էլ Ռուրզէն զարկեց — Թղթուբէ Շէրան էկաւ յընկաւ ձիու տռնաղների արանք. յիջաւ օր տղի զլօխ կտռէր : Մէր ճանչցաւ, բռնաց՝

— Նա գիտա՛ս մեր տղէն այ, ի՞նչ կենես :

Խէր մէր յիրար հետ խօսալով տղի օյաղ (1) վրէն էկաւ, ասաց՝

— Նա՛նէ, էդ ո՞րն այ :

— Բու խէրն այ, լա՛օ (2) :

Թագաւորի աղչիկ ասաց՝

— Բո՛ւրզէ, էս մարդ քու ի՞նչդ այ :

Ասաց՝ — Իմ հօրօղբօր տղէն այ :

Ասաց՝ — Ըբը ընչի խամար կռիւ կանայ ձեզի խեռ :

Ասաց՝ — Չունքի Թագաւորութեն Չալ տուէ ընձի, նէհրակութեն (3)

կէնէ ընձի խեռ :

Ասաց՝ — Ձեր Թագաւորութեն ընչի՞ վրայ այ :

Ասաց՝ — Փոստէ բրխէ բաբբարանի :

Բուրզէի թեւից առաւ, քցեց Ֆաղկէ Ֆահրամաղի թեւերու վրէն : Էղան մէկ հօտ մէկ հովիւ :

Բոլոր ձիաւորներ ջարդեցին, էլան գպտ Սասմայ քաղաք դնացին : Թագաւոր ղհուրով, զըւղնով, ռազըով, ռոզբաթով, թոփով ջարախանով (4), վազիրով, վաքիլով նոր տարան Բուրզէին պսակեցին :

Ըստոնք խասան իրանց մուրազին,

Դուք էլ խասնիք ձեր մուրազին :

(1) Ուշքը : — (2) Գրդ. նշանակում է՝ ո՛րդի : — (3) Ոխ : — (4) Վառօդ :

Վարդան Գալուստեան — (62 տարեկան, բայց դեռ աշխոյժ, հարուստ յիշողութեամբ ծերունի է։ Էջմիածին նա դադարէր է Վանայ նահանգի Զիբիխլու գիւղից, որտեղ նա պարապում էր հողագործութեամբ, Ռուսահայաստանում ապրում է օրական վարձով։ Նորա ուսուցիչն է եղել Մուխի Գիւլան, որ երեք անգամ այցելել է Պօլիս եւ մի ժամանակ այնտեղ աշուղութիւն (*) արել։

Վարդանի պատմած աւանդութիւնն ներկայացնում է իրանի եւ Տուրանի դարեւոր կռիւներից մէկն, որտեղ գլխաւոր հերոսն է հանդիսանում Ռուստամ։

Ռ Ո Ս Տ Ա Մ

Ա.

Քեւ Սոսրայ՝ իրանայ թագաւորն էր, Ալաւսիայ՝ Թււրանայ թագաւորն էր։

Մէկ օր Քեւ Սոսրէն ուր դիւանի մէջ կ'կանչի այսն (1) մարդիւր, չոքի վրէն կ'կայնի, կ'գրուցի կասի թէ՝

— Իրանայ մէջ ինչ բան օր ես բռնիմ անիմ, վո՞վ կայ օր գեայ իմ յառէջ։

Տիւս նառւար ասաց՝

— Թա՛գաւոր, խօսք քիւ խօսքն ի, տիւ թագաւոր իս, մենք քիւ խօսք չենք կանայ կուտրի, ապա էսօր Ռոստամ քիւ դիւանի մէջ չի, լաւ չի օր դիւ էտա խօսքիւր կասիս։

Տիւս նառւար օր էտ խօսքն ասաց. թագաւոր բռնից զնջիւ դրից վիզ, ասաց՝

— Վո՞վ օր գեայ էսա մարդիւն ոջայ (2) էնի, էն մարդն ընծի գըլնիս վեր չի բերի. տեսնանք վո՞վ իրանայ մէջ կ'գեայ դեողայ (2) կանի։ Մէկ փալիւան խեծաւ ուր ձին, սիւահնիւր կապից ուր մէջք, գընաց Ռոստամի դիւան։ Ռոստամ իրիշկաց ասաց՝

— Փա՛լիւան, ո՞րտեղաց կ'գեաս։

Ասաց՝ — Թագաւորի սարէն կ'գեամ։

Ասաց՝ — Թագաւոր ի՞նչ կանի։

Ասաց՝ — Թագաւոր յէրէկ յերիկուն դիւան դրից, ուր այսն մարդիւր ժողվրդից, էղաւ չոքի վրէն, ասաց՝ էս բան օր իրանայ մէջ բըռ-

(*) Աշուղն եր Արեւելքում կոչւում են թափառական երաժիշտներ, որ մօտ յիշեցնում են մեզ միջնադարեան տրուբադուրներին. իրանց անբաժան ընկերոջ՝ եօթնալար սազի հետ, նոքա չրջում են քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ փող վաստակելու։ Նոցա ծրագիրն բաղկացած է առհասարակ դիւցազնական աւանդութիւններից («Քեոռ-Օղլի», «Շահ իսմայիլ», «Շահ Աբաս») եւ սիրահարական հեքեաթներից («Դհար Միւրզա», «Բեհարամի»)։ Պատմում եւ երգում են տաճկերէն։ — (1) Մեծաւոր։ — (2) Խնդիր։

նեմ, մարդ կա՞յ օր ասի՝ կարիւլ չիմ անէ (1) : Տիւս Նաուզար ասաց՝

— Թա՛գաւուր, քիւ խօսք խօսք ի, մինք չենք կանայ քիւ խօսք կուտէ : Ապա Ռոստամ քիւ դիւանի մէջ չի, լաւ չի օր տիւ էտա խօսքիւր պոանց Ռոստամին քիւ դիւանի մէջ կասիս : Էն խօսքն օր Տիւս Նաուզար ասաց, Թագաւուր էնոր բռնից, զնջիլ դրից վիզ, դրից բռնատուն : Սապապ ի՞նչ, տեսնանք Վո՞ր մարդ կ'գեայ ոջայ էնի, մարդիւն թողնայ :

Ռոստամ ասաց՝

— Փա՛լիւան, յէլի գնա՛ Գեւ խոսրայ Թագաւուրին ասա՛՝ Ռոստամ կասայ՝ Ես էնոր ձեռ կ'պագնեմ, էն միւր Թագաւուրն ի, կ'խնդրեմ Տիւս Նաուզար տայ իմ խաթըր թողնի, էնիկ մեր ամակդա՛րն (2) ի :

Փալիւան էլաւ գնաց Թագաւուրի քով, ասաց՝

— Թա՛գաւուր, Ռոստամ կ'ասէր՝ ես էնոր ձեռք կ'պագնեմ, խօսք էնու խօսքն ի, էն մի (3) Թագաւուրն ի, ամա Տիւս Նաուզար մի ամակտա՛րն ի, պէտք ի տայ իմ խաթըր թողնի :

Որ փալիւան Թագաւուրին ասաց, Թագաւուր շատ ըռքկաւ (4), բիւրից Տիւս Նաուզար զնջլեով տարաւ Թալից զնդան, յերդիւմ էրաւ, որ պտի զնդանի մէջ միայ, չուր մեռնի :

Էն փալիւան գնա՛ց Ռոստամին ջուար տարաւ՝ Տիւս Նաուզար, որ տիւ ոջայ արիւր, էնիկ բռնի քիւ ինատուն թալից զնդան :

Ռոստամ էնտեղ ջիւրիւ տաւ (5), ասաց՝

Որ Թագաւուր էն մարդն իմ խաթըր չը թողից, էլ իս էն գիւշման կըլնինք, կ'զարկինք մէկ մէկու :

Ասաց Ռոստամ, գիւան իգի (6), ուր մարդիր կանչից ասաց՝

— Իս Գեւ խոսրայ Թագաւուրի խիտ պտի զարկիմ :

Ժողլըդից ուր կօշուն, կասի՝ սաքսան խազար չաղըր էղաւ, ամեն չաղըր սաքսան խազար փալիւան էղաւ :

Իրանայ մէջ էղաւ էրկու թիւայ (7) :

Բ.

Մէկ փալիւան կէր, անուն Գեւ չիլ :

Գեւ չիլ գնաց Թիւրան Ալուսիայ Թագաւուրին ջուար տարաւ :

Ալուսիայ խարցնից ասաց՝

— Փա՛լիւան, տիւ ո՞րտեղացի իս :

Ասաց՝ — Իս Իրանայ իմ :

Ասաց՝ — Տիւ Իրանայ ընչի՞ ես իկի Թիւրան կան կ'գեաս (8) :

(1) Համաձայն չեմ : — (2) Օգնական : — (3) Մեր : — (4) Բարկացաւ : — (5) Ջայրացաւ : — (6) խոսրայ կազմեց : — (7) Մաս, բանակ : — (8) Կ'չրջիս :

Ասաց՝ — Իս իկիր իմ քիղի մուշտուլուղ (1) իմ բերի :

Ասաց՝ ի՞նչ ի :

Ասաց՝ — Իրանայ թագաւոր Գեւ Խոսրէն Ռոստամ ընկեած յերար էղած էրկու թիրայ, կ'զարկին մէկ մէկու մարդ կսպանին : Յոօր քիւօրն իկիր ի • կօշուն կէնիս կէրթաս Իրանայ միծն կսպանիս, Թիւրանայ պուճուրն տեղն կ'գնիս :

Ալւասիայ ասաց՝

— Աղէկ ջուար բերիր • յիրկւան կանչիմ էն միծաւրներ բերիմ, տեսնանք էնոնք ի՞նչ կասեն :

Յիրկուն յրողից (2) միծ մարդեր ժողւից բերից • յրողից Հման բերից, Փիրան, Բամբուէ Գեաշան, Կղակղաէ Չինի (3), Ալքապիս, Կղէլիւն : Թագաւոր ասաց թէ՝

— Հմա՛ն, կասի՛ն՝ Իրանայ թագաւոր Խատ Ռոստամին յընկած յերար • կօշուն էնինք էրթանք էտունց վերէն : Ի՞չ կասիո :

Հման ասաց՝

— Թա՛գաւոր, թէ իմ խօսքին տկանջ կանիս՝ պաի չէրթաս կռիւ • ուր (4) երկրի մէջ կռիւ կանին, ի՞նչ ունիս որ տիւ էրթաս :

Դոր (5) Փիրանից խարցունց կանի • Փիրան ասաց ուր թագաւորին՝

— Ինչկանդար կարող իս քիւ դիւշմանին յաղթիս՝ ոս ճխաթ գլխու վերէն :

Թագաւոր յրկուն ժողւից ուր կօշուն, ասաց՝ Փիրան աղէկ վուզիր ի :

Գիրից Փիրան խլղաթ (6) տւից :

Կօշուն ժողւից գնաց Իրանայ վերէն կռիւ : Գնաց Սիրանայ տեղ չադրնիւր զարկից • էնտիւց թուղթմ գրից ճամբիւց Գեւ Խոսրայ թագաւորի խամար, ասաց՝

— Սան կ'գեաս ընծի խիտ կռիւ անիս, եան քիւ խող քեար կ'վերուցիմ տանիմ :

Գ .

Գեւ Խոսրէն յրողից ուր փահլւանքտիր ժողւից իբի կասի՝

— Փահլւանքտիր, Թիւրանայ թագաւոր էկիրի իմ կռիւ կուգի :

Մէկ փահլւան կար, անուն Պէտազայ • Թագաւորն ասաց՝

— Պէ՛տազայ, տիւ բայրաղ (7) վիրիցիւ էրթանք կռիւ :

Պէտազայ ասաց՝

— Թա՛գաւոր, քիւ մէր գուլ (8) ի, քիւ մէր տու ընծի, գամ քիւ բայրաղ վիրուցիմ, էրթանք կռիւ :

(1) Լուր : — (2) Ուղարկեց : — (3) Չինաստանցի : — (4) Իւր : — (5) Յեռայ : — (6) Լինծայ : — (7) Դրօշ : — (8) Այրի :

Թագաւաւոյն ասաց՝

— Իմ մէր չըմ գիտի իմ խօսքին տկանջ կանի եան չանի • Էրթանք կռիւ անենք՝ դառնանք՝ գեանք՝ իմ մօր մօտէն խարցուց անենք • տեսնանք՝ կէրթա՞յ մարդիւ • որ պնաց՝ իմ մէր կ'տամ քիլի :

Պէտազան ասաց թաղաւուրին՝

— Թէ որ էրթանք կռիւ անենք, պալիւ ժամանակ տիւ թաղաւուր իս ախր, բալքի տիւ քիւ մէր չաւիր ընծի : Հիմայ պէտք ի տաս ընծի, սորա (1) էրթանք կռիւ անենք :

Վեւ Խոսրէն գնաց մօր մօտ, խարցուց արաւ, տասց՝

— Թիւրանայ թագաւուր Էկիր իմ Սիրանայ տեղ (2) կօշուն դրիր, աւիրից • ջուար արից ընծի խամար՝ կգետա իմ կռիւ, չիս (3) քիւ խող քեար կ'վիրուցիմ կ'տանիմ : Պէտք է Պէտազան առնիս, որ գեայ իմ բայրաղ վիրիւցի, էրթանք կռիւ :

Վեւ Խոսրի մէր ասաց՝

— Պէտազան չի կանայ քի բան տեսնայ • տիւ իմ խօսքին տկանջ արա՛, ետ քեղի ինչ կասեմ • գնա՛ Տիւս Նաուզար զընգանից խա՛ն, խլղաթ տու՛, ճամբսի էրթայ Ռոստամի մօտ, Ռոստամ պեայ քիւ պործ տեսնայ :

Վեւ Խոսրէն յերդիւմ արաւ թէ՛ Էն մարդ չիմ խանի զընգանից • Մէրն ասաց՝

— Քիւ քէֆոյն արա՛ • Թէ որ իս առիմ՝ իս իրիկ չըմ անի (4) : տիւ պտի առիմ՝ իմ մէր ընծի սաղապ (5) Էղնի, Թիւրանայ թագաւուր գեայ իմ թախտն առնի • իս սաղապ չիմ Էղնը, Որ տիւ կամիցար առիր, իս էլ կերթամ Էն մարդն կառնիմ :

Թագաւուր բիրից խարանիս արաւ, ուր մէր տեից Պէտազային • Պէտազան բայրաղն վիրիցիւց, պրից թլուր վերէն, կօշուն քեաչաւաւ • Գնացին Ալաասիայի խիտ կռիւ :

Իրիք օր գիշիր ցերեկ կռիւ արին • Էնենց կռիւ Էղաւ, շատ մարդ կոտորաւ • Էնոց ձէնից, Էնոց պիւրզիբու զարկիլիւց Ասծու հրիշտակնիր էրկնուց թամաչայ կանգնան էտունց կռուէն • Շատ մարդ առաւ՝ էտունց զարբից (6) աշխարքն աւիրաւ • խելօք մարդիր առին որ՝ Վեւ Խոսրայ թագաւուր Ալաասիայ թագաւուր կռիւ կանին, էնունց զարբի ձէն ընկիր աշխարք :

Իրիք օր օր թըմըմաւ էտունց կռիւ, Պէտազան առից բայրաղ փախաւ, թագաւուրն էլ փախաւ, Էնոր կօշուն բիթուն փախան :

Մէկ մարդ, անուն Գոգարզ (7), ուր թախումով (8) մնաց մէյլանի

(1) Ապա : — (2) Պատմողի ասելով՝ զըտանքի տեղ է : — (3) Ապա թէ ոչ : — (4) Չիմ ամուսնանայ : — (5) Պատճառ : — (6) Հարուածից : — (7) Ռոստամի քեռին է : Նա ունէր 24 որդի, որոնք իրրիւ «առիւծներ են ճակատամարտում » (Ֆիրդուսի) : — (8) Խմբով :

մէջ • Ալլաասիայի կօշունն էտունց վերէն ժողվըրտան :

Ալլաասիայ ասաց՝

— Էտայ կօշունն էտայ մարդիրուց յիտ տուէք, Հման էնուր խիտ կուիւ անի :

Հման Գողարզ իրիք օր գիշեր ցերեկ զարկւան մէ մէկիւ : Հման ասաց Գողարզին՝

— Գիւ Թագաւուր փախիւր ի, տիւ մէյգնից իլի տիւս :

Գողարզը ասաց Հմանին՝

— Ո՞րն ի սալըդ տւիր, որ իմ տան (1) մարդ մէյդանից ըլնի փախի :

Հման կասի Գողարզին՝

— Որ էնեցի, յրողի քիւ բայրաղդար քիւ Թագաւուր կօշունով թըղ գեայ մէյդան կանգնը • իմ Թագաւուր իմ գլխու վերէն կայնուկ ի, իս չեմ կանայ մէյդանից ըլնի տիւս : Գիւ Թագաւուր որ էկաւ մէյդան , իս յոջիւ քի կլնիմ տիւս :

Մէկ տղայ կայ, անուն Բահրամ, խեծաւ գնաց Թագաւուրի մօտ ասաց՝

— Յօր իրիք օր մենք Հման մէ մէկու կը կուտուրինք • Հման ասաց՝ դնա՛ քիւ Թագաւուրին ասա բայրաղ բիրի մէյդան զարկի, մինք յիռջիւ քի քեաչուինք :

Բահրամ ասաց՝

— Յիւ՞ր ի քիւ բայրաղդար, բայրաղ վիրիւցի էրթանք մէյդան, որ Հմանըտուն կուուց քեաչւին էրթան :

Վեւ Խոսրայ Թագաւուր կանչից Պէտագայ, բիրից ասաց՝

— Արի՛ բայրաղ վիրիցիւ էրթանք մէյդան կուի :

Պէտագան բայրաղ թալից գետին • Բահրամ խասաւ մէ լանգիւ (2) զարկից էնու օրտի մէջ, բայրաղ վիրիցիւց, դնացին մէյդան :

Բայրաղ օր տարան մէյդանի մէջ, Հմանըտուն քեաչւան էլան տիւս : Էտունք գնացին ուրինց Թագաւուրի կուչտ, Գողարզն էլ ուր Թագաւուրի կուչտ :

Դ •

Բահրամ ուր տաժան (3) կուրսեր էր :

Էնու աղբէր կէր, անուն Գեւ • աղբօր ասաց՝

— Իմ տաժան կորուսիր ի :

Գեւն ասաց՝

— Ի՞նչ էնիս տաժան , էրթանք տունի , քիղի արծըթէ տաժան կ'շինիմ :

(1) Յեղի : — (2) Պացի : — (3) Օռլ խաղալու փայտ :

Ասաց՝ — Իս էն տաժանայ կասաֆատ չիմ անը (1) . իմ անունը վերէն գրելկ ի, պտի ասեն՝ Բահրամ տաժան թողիբ փախիբի :

Օր մթուց, էրկու սնաթ դիչերւան մօտէն գնաց , Բահրամ զինք գեողցաւ, գնաց մէյդան յիսիւ ուր տաժանին : Գնաց տեսաւ օր՝ մէկ տքիւցմ կ'գեայ . ասաց՝

— Տիւ վո՞վ իս :

Ասաց՝ — Բա'հրամ , իս իմ :

Ասաց՝ — Ռա'հու, տիւ՞ իս :

Ասաց՝ — Հա' , իս իմ :

Ասաց՝ — Ի՞նչպէս իս :

Ասաց՝ — Նարալու իմ . կանա՞ս ընծի տանիս, բալքի ժրիմ (2) . էս տեղ մնամ՝ կ'մնանիմ :

Ռահուն ասաց՝

— Բա'հրամ , տիւ գո՞ր կէրթաս :

Ասաց՝ — Իմ տաժան մնացի մէյդան, կէրթամ բիրիմ :

Ասաց՝ — Մի՛ էրթա, փահլիւան Գիւլօ քառսուն փահլիւանի խիտ յէռջիւ քիւ տաժանին պախաւծ ի :

Բահրամ ականջ չիդի, գնաց . կենայ (3) տքիւցմ էկաւ . ասաց՝

— Տիւ վո՞վ իս :

Ասաց՝ — Իս Ռահըբն իմ (4) , Բա'հրամ :

Ասաց՝ — Ի՞նչպէս իս :

Ասաց՝ — Նարալու իմ . օր ընծի տանիս՝ բալքի ժրիմ . օր ըստեղ մնամ՝ կ'մնանիմ :

Բահրամ էն էլ թողից գնաց . կենայ մէ տքիւցմ էկաւ . ասաց՝

— Տիւ վո՞վ իս :

Ասաց՝ — Նս Օէթիրն իմ , Լարալու իմ . օր ընծի տանիս, կը ժրիմ :

Գնաց մէյդանի մէջ . ուր տաժանն կնտաւ (5) ոտն ոքերէն (6) խանից, ձեռ թալից, տաժան վիբիցիւց : Գիւլօն քառսուն փահլիւանի խիտ էտու եախէն բռնիցին, ինչ բռնիցին, ինչղ տիւ դամուր թալիս կրակ, կարմընայ, խանիս դնիս զնդանի վրէն, ուստէք կանոզ զարկին, էնենց զիւրզ կ'գեայ Բահրամի վերէն : Բահրամ մէկ ձեռնեով մարտալ (7) էր բռնիբ էնունց դիւրդիրու յիռջիւ, մէկ ձեռնեով կոխ կանիբ էտունց խիտ : էն փահլիւան, ընչ անուն Գիւլիլ, ասաց՝

— Վո՞վ ի տիսի՝ քառսուն փահլիւան մէկ փահլիւանի վերէն կոխ անեն : Նս էլ Իրանայ փահլիւան եմ , ես էլ էրթամ Բահրամին քամակ ըլնիմ , ձեղի զարկիմ :

(1) Ձեմ հողայ : — (2) Առողջանամ : — (3) Դարձեալ : — (4) Ռահու, Ռահըր եւ Օէթիր երեքն էլ Բահրամի եղբայրներն են եւ Գողարզի որդիքը : — (5) Գտաւ : — (6) Ասպանդակ (այրար) : — (7) Վահան :

Գեւշիլ ոքէր զարկից քեարքեադանին (1) , գնաց Բահրամի մօտ կայնաւ ասաց՝

— Բահրամ , քիւ քեամակ տու ընձի , իս էկայ հընդաթ (2) , գիւշմանի խիս կոիւ անինք :

Բահրամ իրիք հեղ մօտէն իկրար (3) առաւ , էնիկ յերդիւմ առաւ՝ էկամ քի հընդաթ :

Բահրամ քեամակ տւից Գեւշիլին , գիւրզմ զարկից Գիւլօյին . Գեւշիլ կանգնաւ այարի վերէն , թուրմ թալից Բահրամի թիւին՝ Բահրամ ձիուց էկաւ տակ :

Գեւ կան էկաւ , Բահրամ չ'տեսաւ :

Գնաց խօր ասաց թէ՝ Բահրամ կորուսի , չէքեւայ . Բահրամ գնաց յետեւ տաժանին , կըլնէ որ սպանած ի :

Գեւ յէլաւ սիւահնիւր կապից , քեարքեադան խեծաւ , գնաց յետեւ աղբօր : Խէլի գնաց տեսաւ՝ տքիւցմ կ'գեայ . ասաց՝

— Տիւ վո՞վ իս :

Ասաց՝ — Իս Ռահոլն իմ . կարա՞ս ընձի տանիս , բալքի ժրիմ . օր ըստեղ մնամ՝ կ'մնանիմ :

Գեւ թողից գնաց : Ռահըբն ուստ էկաւ , ասաց՝

— Ի՞նչպէս իս , ա'ղպէր :

Ասաց՝ — Շատ եարալու իմ , էստեղ մնամ՝ կ'մնանիմ :

Գեւ թողից գնաց Յէժիրն ուստ էկաւ :

Ասաց՝ — Տիւ վո՞րն իս :

Ասաց՝ — Յէժիրն իմ :

Ասաց՝ — Տիւ Բահրամ չի՞ս տեսիր :

Ասաց՝ — Բահրամ գնաց յետեւ ուր տաժանին . չուր կէսգշերին անուշ ձէն կ'գէր , կէսգշերու ժամանակ բոռուց էղաւ մօտէն . սպանին՝ չիմ գինայ , բռնին էլ՝ չիմ գինայ :

Գեւ գնաց մէյդան : Գիւլօն , քառսուն փահլիւան էլան Գեւի ետ խէն բռնին . Գեւ մէկ գիւրզ զարկից Գիւլօյին , քեարքեադանից վար իբի , յէջաւ թուր թալից վիզ կտրից : Էտա քառսուն փահլիւան յեռջիւ Գեւին փախան . Գեւ ընկեաւ յիտիւ , քառսուն փահլիւան մէ մէկ սպանից : Մընաց մէկ փահլիւան՝ Գեւշիլ , Փախաւ զինք թալից Ալաասիայի թախտ-ուանի (4) յառէջ . Գեւ բռնից , էտուր թարք չ'տուից , խաասաւ քեալըանդ (5) թալից բռնից , քեալից՝ թագաուուր Գեւշիլ խտրատ (6) կ'տանէր :

Էտա կօշուն բիթուն կայնան Գեւի խիտ կոիւ արին , անջախ թաղաուուր ձեռնէն խանին , պըծուցին : Գեւշիլն տարաւ , գնաց բիրից Բահ .

(1) Պատմողի բացատրութեամբ՝ «Ռենդեղջիւր» է նշանակում : — (2) Օդնութեան : — (3) Խօսք : — (4) Շարժական դահ է պատերազմի ժանանակ : — (5) Գեամանդ : — (6) Միասին :

բամի Զանգիի վերէն, Էնտեղ Քեւշիլի վիզ կտուից, Բահրամ Թալից ուր
Թարք, Յէժիր Թալից ուր յառէջ, Ռահրա Թալից մէկ եան, Ռահօլն էլ
մէկ եան, առից Լիաւ չադրներ :

Ե.

Քեւ Խոսրէն միաց չիւար : Բոնից Տիւս Նաուզար զնդանից խանից.
էտաւ լաւ քեարքեալան տւից, լաւ չուր տւից, լաւ սիւահ տւից, յրոզ-
դից գնաց Ռոստամի մօտ :

Ռոստամ իրիշկաց օր Տիւս Նաուզար էկաւ, ասաց՝

— Խէր ընի, քիւ Թազաուուր յերդիւմ էր արիւր քի (1) Թալիր
իւր զնդան, զնդանից չէր խանի քի. յընչի՞ քի ճամբսիւրի էսա տեղ :

Տիւս Նաուզար ասաց՝

— Էնտեղ օր աիւ չէղնիս, մենք յընչի՞ խամար ինք, Թազաուուր
յընչի՞ խամարի. մէ ծաղիկ օր կայ՝ տիւ իս :

Ռոստամ ասաց՝

— Իս էլ յերդիւմ իմ արի, օր իս Թազաուուրի իրիս չ'տեսնիմ. իս
էնու տուն պտի չէրթեմ. Ամա ընձի ափսոս էկաւ. Գողարզ, իմ քեռու
աղէք մնացեր ին կուու մէջ. քիւ խաթրը խամար, իմ քեռի Գողարզի,
պտի գամ Թազաուուրի խամար մէ կոււմ անեմ :

Ռոստամ կօշուն բիթուն ժողվրդից, սաքսան խազար չադրը յըն-
կիւր յերար, յըմեն չադրը սաքսան խազար փաշլուան : Տիւս Նաուզար
վիրցուց բայրաղ գրից վըր ուր Թիւին, Ռոստամ ուր կօշունով գնաց
Թազաուուրի մօտ, Էրկու օրդին խաուաւ իրար :

Ալւասիայ ասաց դիւլբընքչուն (2)՝

— Դիւլբընքչի, քիւ դիւլբին ա'ռ գնա՝ սարի գլեռիս, յըրըշկա՝
տեսնանք Իրանայ Թազաուուր բարչիլու խիտ ի, փախիլու խիտ ի, Թէ
կուու :

Դիւլբընքչին դիւլբին առից գնաց սարի գլեռիս նստաւ, յըրըշկաց
տեսաւ՝ Էրկու օրդին էղեր էր մէկ : Տեսաւ էտունց չադրներ՝ մէկ չադր
Յընկի, Պըլընգի (3), Խլիւսման, Կէսաուուր, Մադրաբի, Շա'նգա'ռի,
Խէյլան կասուկ չադրը յառէջ՝ Ռոստամի Ռախչէ-Բալաքն (4) է : Դիւլ-
բընքչին զարզանդ բոնից էնտեղ, յէլաւ գնաց Ալւասիայի մօտ :

Ալւասիայ խարցունց արաւ, ասաց՝

— Դիւլբընքչի, ի՞նչ կայ :

Ասաց՝ — Թա'զաուուր, սաքսան խազար չադրը էտունց յաւըլցիր ի,
Իրանայ կօշունից մարդ զարզանդ կ'բռնի :

— Թազաուուր ասաց՝

— Հոմ'ն, ի՞նչ կասիս, Շա'նգա'ռի չադրը տէր ի՞նչ մարդ է, Ռախ-
չէ-Բալաք վի՞ կայ (5) :

(1) Քեղ : — (2) Թշնամու բանակը զննող : — (3) Վագր : — (4) Ռախ :
— (5) Ու՞մի է :

— Յառաջ քի ասիմ՝ բան չունիս Իրանայ խիա՝ էն վո՞ղն է՝ Ռոս-տամն է ։

Թագաւուր իրիսն արաւ Փիրանին. ասաց՝

— Փի՛րան, տիւ ի՞նչ կասիս ։

Փիրան ասաց՝

— Իս ի՞նչ կասիմ. կըլնը օր մէկ բաղրկան եան մէկ մարդմ Բաղ-դաղայ տեղէն էկիր չադրներ էնտեղ զարկիրի ։

Թագաւուր ասաց՝ — Փիրան աղէկ վուցիր ի ։

Ընդիւց կղակղաէ Չինին ասաց՝

— Թա՛գաւուր, ընչի՞ կ'վախենաս, հալբաթ ընծի մէկ բաշխեալն կայ օր էրթայ էնաւ գլեռի կտրի բիրի քզի խամար ։

Խլիւսիւն (1) լիւս բացաւ. Մէկ փահլիւան, անուն կղէլիւն, էլաւ խեծաւ ուր քեարքեաղան, ուր գուրդ առից գնաց մէյդան, գիւրդ զար-կից գետին, թող խանից գետնից, ասաց՝

— Իս Ռոստամի գիւշման ի՛մ, իս Ռոստամէ կոիւ կուզիմ ։

Ռոստամ վի կացաւ, կապից ուր թուր-քէրմանին, մարտալն Ռախ-չի կողէն կախից, այար գրից, տայնքիր կքից, էլաւ Ռախչ խեծաւ. ասաց՝ էրթալ իմ, գեալ՝ Աստըծուն ։

Ձեռ թալից՝ իրեք խարիր վաթսունը վեց լիտր էնաւ գիւրդն էր. վըրցից գրից ուր թիւի վրան, քըչից չադրնիրաւ գոնէն ընցաւ ։ Յեա-րալու մարդիր ասին Ռոստամին՝

— Հիմաթով (2) գնա՛ էտա մարդիւ կռիւ ։

Ռոստամ էնտեղ ջրիւտաւ, Ռախչից իջաւ վար, ուր ռիւանիր բիթուն. ուր գիւրդ թողից Ռախչի վերէն, Ռախչ գարձըցուց չադրնիր, զինք ուր նիւ անեղ առից գնաց մէյդանի մէջ ։

Կղէլիւն ասաց՝

— Գեզի սիւան (3) բալքի չունէր. քիւ թագաւուր ընչի՞ քի սիւուն չ'աւից տիւ գէր իմ կռիւ անէր. տիւ իմ անուն չի՞ր լսիք ։

Ռոստամ ասաց՝

— Իմ թագաւուր ասաց՝ կէրթաս կղէլիւնը կռիւ, ի՞նչ հաւճայ է (4), օր տիւ սիւան աանիս էրթաս կղէլիւնը խիա կռիւ անիս ։ Գնա՛ կղէլիւն սպանի, էնու սիւանիր քի խամար բի՛ ։

Կղէլիւն էնտեղ մէկ գիւրդ թալից Ռոստամին. Ռոստամ գինք եան էտու՝ գիւրդ դպաւ գետին ։ Ռոստամ չոքիր պարկից գետին, մէկ նիւ անեղ զարկից էն փահլիւանի քեարքեաղանի սրտի մէջ, էնաւ անեղի նիւ սրտից զարկից տիւս էլաւ. ուխտ սհաթի ճամբախ էր չուր թագաւուրք օրդին՝ Ռոստամի նիւ գնաց դպաւ թագաւուրի իախտ-թառաւանին ։

Կղէլիւն ասաց՝

(1) Հետեւեալ առաւօտ ։ — (2) Զգուշութեամբ ։ — (3) Զինք (արքա) ։
(4) Պէտք է ։

— Տիւ ընչի՞ զարկիր իմ քեարքեադան սպանիր :

Ասաց՝ — Ո՞րն է տեսիր ձիաւուր փրատէն (1) կռիւ անհն . իս էլ փրադայ, դիւ էլ փրադայ, իս տիւ զարկինք մէ մէկու :

Էնտեղ էրկու փահլիւան խասան յիրար . Ռոստամ Կզէլիւնին վի-
րիցիւց զարկից գետին, չոք զարկից սրտի վերէն, Թուր քաչից վիզ
կտրից, տարաւ ուր Թազաւորի խամար :

2.

Ալւասիայ ասաց՝

— Փի՛րան, էտա նիտ վի՞րն էր, օր կզանի կիգեայ էսա տեղ :

Ասաց՝ — Վո՞վ գիտէ, Բաղդադայ տեղէն մէկ ծուռ մարդմ ի նետիր
կզարկի, կիգեայ էսա տեղ :

Ասաց՝ — Հմա՛ն, տիւ ի՞նչ կասիս :

Հման ասաց՝

— Յառաջ օր քի ասիմ՝ բա՛ն չուհիս Իրանայ խիտ . էն վո՞վն է՝
Ռոստամն է :

Փիրան ասաց Թազաւորին՝

Ի՞նչ վախեցար, մէկ փալիւան (2) է սպանւիր . ընձի հալբաթ մէկ
փալիւան կայ էրթայ Շա՛նզա՛ռի չադրը տիրիւն գլեռիս կտրի բրիւ :

Մէկ փալիւան, անուէն Աչքապիւզ, խլիւսիւն խեծաւ ուր քեար-
քեադան, գնա՛ց մէյդանի մէջ, ասաց՝

— Ես Ռոստամի կռիւ կուզիմ :

Կենայ Ռոստամ էլաւ, ուր քեարքեադան խեծաւ՝ էրթայ Աչքապիւ-
զիւ կռիւ : Զադրներու դռնէն ընցաւ՝ հարալուք կենայ կանչին Ռոստա-
մին ասին՝

— Հիմաթով դնա էտա մարդիւ կռիւ :

Ռոստամ ջիւրուտաւ, Ռախչէ Բալաքից պայա էլաւ (2), ձին բրա-
խից, նիտ անեղ առից գնա՛ց կռիւ :

Աչքապիւզն ասաց՝

— Ո՞վ մարդ, քիւ անուէն ի՞նչ ի, տիւ իմ անուէն չի՞ր լսիր, օր
փրադայ էկար իմ կռիւ :

Ռոստամ ասաց՝

— Իս իմ չիմ գինայ . իմ խէր Զալ ընձի գրեր էր ուր չոքի վրան,
ընձի կը խաղցնէր կասէր՝ «Տիւ Աչքապիւզի գրեողն իս, պիտի էրթաս
էնու խոգին առնիս» :

Աչքապիւզ մէ գիւրզմ զարկից Ռոստամին . Ռոստամ գինք եան
տւից՝ գիւրզ դպաւ գետին : Ռոստամ չոքի տւից գետին, մէկ նիտ անեղ

(*) Շատ անգամ պատմողը հ-ն չէր արտասանում : — (1) Հետիոտ :
— (2) Իջաւ (պարսկ.) :

զարկից էնու քեարքեադանի սրտին՝ կենայ նիտն գնա՛ց թագաւուրի
թախա-թառաւանին դիպաւ, մնաց մէջ :

Էրկուս էնտեղ փիտորայ խասան յիբար, կուան Ռոստամ Աչքապիւ-
զին վիբիցիւց զարկից գետին, էտու գլեռի կարից, տարու ուր թա-
ղաւուրի խամար :

է .

Մէկ փալիւան կար, անուն Գամիւսէ Գեաշան :

Քեամուսէ Գեաշան խեծաւ ուր քեարքեադան, էկաւ Ռոստամի կը-
ռիւ . էկաւ մէյդան ասաց՝

— Իս Ռոստամի կոթի կուգիմ :

Ռոստամ էլաւ խեծաւ Ռախշ, կապից ուր թուր, վիբիցիւց ուր
մարտալ, ուր մէջ զարկից մէ ալժաստի խանշաշ, ձեռ թալից ուր գիւրդ,
վիբիցիւց դրից թիւի վրան, ասաց՝

— Էրթաշ խնի, գնաշ՝ Ասաքժուհ :

Էկաւ չադրնիբով ընցաւ : Նարաչուք կենայ ըսին՝

— Ռոստամ, էտա փաղիւան շատ գոշալ է, մաղխալմախ (1) գնա
էնու կոթի :

Ռոստամ կենայ ջիւրուուաւ, ուր սիլանիւր թալից, ուր քեար-
քանդ առից գնա՛ց մէյդան :

Գամիւսէ Գեաշան ասաց՝

— Ռոստամ, ախ իմ անուն չի՞ր լսիր՝ ախ էկար իմ կոթի :

Ռոստամ ասաց՝

— Իմ թագաւուր հրոման էրաւ՝ Գամիւսէ Գեաշան չ'աղանիտ ասոյ
բոնիս բիրիս ընծի խամար :

Գամիւսէ Գեաշան գիւրզմ զարկից Ռոստամին . Ռոստամ մարտալ
չէր բիրիւ, օր գնէր յիռջիւ գիւրզին . էնու ձին Ռախշ գլեռի տւից
գիւրզին՝ ոսկի խնծիւր Ռախշի ճակատն իր, գիւրզ գիպաւ ճակտի մէջ,
ոսկի խնծիւրն կուտրաւ, երուն թափաւ Ռախշի քնթէն : Ռոստամ քեար-
քանդ թալից Գամիւսէ Գեաշան բոնից :

Գամիւսէ Գեաշան ասաց Ռոստամին՝ — Էտի ընծէ իր սովրած :

Էն էլ թալից Ռոստամ բոնից . էն քեաշից, Ռոստամ քեաշից . էնիկ
զօոն Ռոստամին առաւ : Ռոստամ տեսաւ օր էնու ղուաթ (2) էնու չի
յաղթի, քեարբանդ ուր սրտէն խանիւ, թալից Ռախշի սիրտ, ոքէր
տւից Ռախշի կող, Ռախշ քեաշից գ'Գամիւսէ Գեաշան բիրից :

Գամիւսէ Գեաշան թուր քաշեք էր կ'գանէր քեարբանդին . օր
կարէր փախէր : Ռոստամ ասաց՝

(1) Զգուշութեամբ : — (2) Ոյժ :

— Քամիւսէ Գեաշան, վոյլ օր ընկիր ի էգ քեարբանդի մէջ, էն չի պրծիր․ իս քի չիմ սպանի՝ տիւ ափսոս իս, քի պտի տանիմ, քեառսուն ջարի (1) ունիմ, Թօփուղով զարկին քղի սպանին :

Գեաշից տարաւ չադրնիրու մէջ . ջարիք Թօփուղներ առան էկան գլխու վերէն զարկին էտեղ սպանին :

Ը .

Ֆըրազամ (2) ասաց՝

— Ռոստամ, էսկանդար կօշուն մեզի կայ, էսկանդար կօշուն Թիւրանայ Թագաւորին կայ՝ որ կ'գեայ մէյդան, քիւ կոխն կուզի : Մենք քանի տարի ըստեղ բայլամիչ անինք (3) , օր էսա կոխ պրծնի : Նոբաթ (4) իմն է, ես էրթամ կոխ :

Ֆըրազամ խեծաւ, Ռոստամն էլ խեծաւ, Բրզուն էլ խեծաւ, Գոգար-զըն էլ խեծաւ, Գեւն էլ խեծաւ, Սիահոշն էլ խեծաւ, Սիափոշն էլ, Մսիւսան փաշէն, Բաղդադայ ուին, Գեւ խոսրէն : Ասքեար բիթուն կայ-նան . Տիւս Նաուզար բայրաղ վիրիցիւց՝ ասքեար քեաշաւ :

Աղօթրանին բռնեցին Ալաասիայի չադրնիրու վերէն, կոխ էլաւ իրիք օր գիշերն ցերեկ . մըջ դիւման կայնաւ էրկնիւց իրիսն բռնից : Շատ մարդ ասաց՝ աշխարն աւիրաւ . միծ (5) մարդիւր ըսին՝ Իրանայ Թագաւոր Թիւառան յիրար, Թոդ դիւման ընտրանց յառէջ կէնի, Հրիշտակնիր յէրկնիւց կայնան Թամաշայ :

Իրիք օր օր լըմացաւ՝ Թիւրանայ Թագաւոր փախաւ . Իրանայ Թագաւոր, Ռոստամ, Ֆըրազամ ընկեան յիտըւան, օխտ օր ճամբախ քէշին, օխտ քեաղաք զաւթին . Թիւրանայ մեծիւր տիւս խանին, Իրանայ պստիկ տեղ դրին, էրին միծաւուր (6) :

— (1) Աղախին : — (2) Ռոստամի որդին է : — (3) Սպասենք : — (4) Հերթը : — (5) Խելօք : — (6) Այս վարիանտն բաւական մօտ է իւր պարսկական բնագրին, ինչպէս մենք կարդում ենք Ֆիրդուսու «Արքայից Գրքում» , չ'նայելով, որ քրդական խմբագրութիւնն առաջ է բերել մի շարք փոփոխութիւններ թէ բովանդակութեան եւ թէ յատուկ անւանց մէջ :

Սուրճալի գաւառի (Երեւան, նահանգ) Մուլա-Ղամար գիւղի բնա-
կիչ Դ ր ի գ ո Ր Խ ա չ ա տ ր ե ա ն ը մօտ 40 տարեկան առոյգ զէմքով
աղամարդ է։ ունի լաւ յիշողութիւն։ Նա մեզ պատմեց մի շարք հետա-
քրքիր աւանդութիւններ եւ հեքեաթներ, ի թիւս որոց Դաւթի եւ Մը-
հերի մի ընդարձակ վարիանտ, Արհեստով տափրիչ է։ Ռուստամի եւ այլ
հերոսների գրոյցները նա լսել է Հոռոմցի (Աղէքսանդրապ. գաւառ) Ղոր-
ղանից, որ երկաթագործ էր եւ շատ անգամ այցելում էր գործով Մու-
լա Ղամար, նա իւր ժամանակի յայտնի հեքեաթ ասող էր։

Ռ ը ս ա մ։

Ռըստամը Զալի տղէն էր։ Էթում էր խարաջ (1) առնէր Դեւատու-
նից։ Դնաց օր՝ մէ դեւ պարկած այ. ասաց՝

— Յըլնեմ էրկու ոտով զարկեմ էս դեւին թող մէջքը կոտրւի։

Յէլաւ վրը դեւի քամկին. դեւն ասեց՝

— Էս տեղը լըւոտ է։

Զեռը թալեց Ռըստամին բռնեց, խփեց ոտի տակը, իրիչկեց օր՝
Ռըստամ լալում այ, յաչքերից արուն այ գալում, ասեց՝

— Ռըստամ, յընչի ես լալում։

Ասեց՝ — Իմ կնիկն էրկու խոզով այ։

Ասեց՝ — Ռըստամ, օր ես քեզի թողեմ էթաս, օր քո կնիկդ
տղայ բերեց, կողորկե՞ս (2) դայ իմ խեռ կուի։

Ասեց՝ — Հա՛։

Թողեց Ռըստամին, Ռըստամն էկաւ տուն. յուխտ արեց, յիւր զուր-
ղըն, յիւր քեամանն (3) քցեց բերդի տակ, ասեց՝

— Նալլաթ ըրնի էլ իմ ձեռը չառնեմ, ես յաղթուայ։

Ֆ ա հ ր ա մ ա զ։

Յէլաւ օր ըտու տղէկներն՝ Ֆահրամադ ու Բուրգէ՝ ըտու դուրգ ու
քեամանի վրէն կռիւ ին ահում. էն մէ տղէն ասում էր՝ ընծի, էն մէ-
կըն էլ ասում էր՝ ընծի։

Ասեց՝ — Ո՛րդիք, յարէք ես ձեզի ասեմ. դնացէք խեծէք ձեր ձի-
անքն, էկէք. ես իմ սէհրիսազալը (4) թողում եմ. դու ձեր քեամանը
քցէք, որը որ սէհրիսազալը բռնեց, դուրզը կ'տամ ընդուր։

Սէհրիսազալը թողեց. ըտոնք յերանց քեամանները քցին. էն ինչ
Բուրգու քեամանն էր՝ տկով ընցաւ (Բուրգէն ջահէլ էր). էն ինչ Ֆահ-
րամազին էր՝ էնի խիչ մնաց որ յընկնէր վիզը. Ֆահրամազն իրեք օր
գիշեր ցերեկ խրեղէն ձինը քչեց սէհրիսազալի յետեւ, դնաց յընկաւ
մէշէն։

(1) Հարկ, — (2) կ'ուղարկեմ։ — (3) Քամանդ (պարան), — (4) Սէհրի
= կախարդական (պարսկ.), խազալ = gazelle (արաբ.)։

Գիշերը տւեց վրէն . մութն էր : Իրիշկեց օր՝ զատանց (1) մէ կը-
րակ այ էրեւում . յինքն էլ շատ անօթցեր էր : Ձինը քչեց գնաց դըխ էտ
կրակը . տեսաւ օր՝ մէ քոռ դեւ այ, մէ յաջանի, նստէ կրակի կուշար
վէրու (2) օչխարներ մորթէ, մըսեր կտոր կտոր արէ, քցէ վըր կրակին :
Ֆահրամազն էն քոռ աչքի դեխից մէ կտոր գողցաւ : Որ կերաւ, դեւը
տեսաւ՝ մէ կտոր չկայ . ասաց՝

— Դո՛ղ, դու ինչ նամարդ (3) ես, արի նստի հա կէ՛ :

Ֆահրամազն էկաւ դեւի կուշար, ասաց՝

— Դեւ աղբէր, ես անօթի ի, վախեցայ քեզանից :

Դեւն ասեց՝ — Յընչի ես վախենում, հա կէ (4) :

Նստան խըս յիրար, կերան . լուս բացուաւ, ասաց՝

— Դեւ աղբէր, դու յընչի ես ըստեղ բնակուէ :

Դեւն ասաց՝

— Ես Տաղմուրադ Շահի (5) աղգից եմ փախէ, էկեր եմ ըստե, օր
ընտոցից մէկն յընկնի ձեռս, սըպանեմ :

Ֆահրամազն ասաց՝

— Ես ընտոց խետը ջըռըրւեր եմ (6) . արի դու էլ ջըռըրւենք, յը-
նենք յընկեր :

Ասաց՝ — Ձեռս տու իմ ձեռին :

Ֆահրամազ ձեռը տւեց դեւի ձեռին . դեւը ճիտեց՝ Ֆահրամազի
ձեռը սկի չը ցաւաց : Ֆահրամազը դեւի ձեռը ճիտեց՝ արուն մատներից
տւեց դուս :

— Ամա՛ն, ասաց, ձեռս կտարւաւ, թո՛ղ :

— Ես Տաղմուրադ Շահի թողն եմ, ձեռնէդ թնչ որ կռագայ, արա՛ :

Դեւն ասաց քի՝ — Աղբէր, ես մեղայ Աստծու . էթանք էս քա-
ղաքը պտտեկու :

Ֆահրամազ խեծաւ ձին, յընկաւ դեւի յատէջ . մ, խէլի (7) տեղ քը-
չեցին, Ֆահրամազ տեսաւ՝ յիր ձին հա չըքւում այ (8) . ասաց՝ հալրաթ
դումաղ այ (9) : Մէ խէլի տեղ էլ քչեց, որ զանգուն զառքով զարկեց՝
ձինը պատռուաւ . չիտկաւ իրիշկեց օր՝ դեւը մէ ոէհիի դիր այ կտր-
դում . զարկեց դեւին սըպանեց, չըլկեց յիր թամբը, գնաց էդ քաղաքը :

Դաղարը թագաւորանիստ էր . գնաց քաղաքի յաղբրի վրէն թամբը
դրեց տակը նստաւ . մէ պտռաւ էկաւ ջուրը լցեկու . ասաց՝

(1) Հերուից : — (2) Վայրի : — (3) Խարդախ : — (4) Ողիսեւսի ար-
կածների արձագանքն լսում ցայսօր ոչ սակաւ արեւելեան զրոյցներում :
Կասկած չկայ, որ Կիլիկիաների («ղարագեողներ») = միաչքանի հսկանե-
րի) եւ զանազան հրէշների մասին զրոյցներն մի ժամանակ տւելի տա-
րածւած էին Փոքր Ասիայում, եւ միայն Յունաց ստեղծական ոգուն էր
վիճակել զեղարուեստորէն մշակել այս աւանդութիւններն եւ ազգային
վիպասանութեան աստիճանին հասցնել նոցա : — (5) Ըստ Ֆիրդուսիի՝ այս
դիւամարտիկ արքան Հուշենգի որդին է եւ Ջեմշիդի հայրն : — (6) Փոր-
ձեր եմ : — (7) Բաւական : — (8) Խրւում է : — (9) (Հողն) փափուկ է :

— Որդի ջան, յընչի ես նստէ էս յաղբրի վրէն :

Ասաց՝ — Մա՛մէ ջան, զարիբ եմ, ծանօթ չունեմ :

Ասաց՝ — Ո՛րդի, արի էրթանք մեր տուն :

Ֆահրամազ թամբը շըլկեց գնաց պառաւի տուն : Գիշերը քնան, յառաւօտ յէլան օր՝ դալալ (1) այ բոռում քաղաք : Ֆահրամազ խարցրեց պառին՝

— Մա՛մէ, էս ի՞նչ դալալ այ :

— Ասաց՝ — Թագաւորի իլխին էթում այ ծովի զրաղը : Ծովից մէջանաւար այ յըլնում, թագաւորի ձիանք լցնում այ ծովը : Թագաւորի դալալը բոռում այ՝ որն որ էն ջանաւարը բռնի, իմ աղչիկ կը տամ ընտուր :

Ասեց՝ — Մա՛մէ ջան, ես կէթամ խըտ իլխուն :

Ֆահրամազ գնաց խըտ իլխուն : Կէսաւուր տեսաւ օր՝ ծովը բալլուաւ, բէ բող զսրաղ ծովից յէլաւ յընկաւ ձիանքի յետեւ, լարեց, իրեք ձի կոխեց ծովը : Ֆահրամազ դարձաւ էկաւ Թագաւորի մօտը, ասաց՝

— Թա՛գաւոր, քու աղչիկ կուտա՞ս ընձի, որ ես էն ջանաւարը բռնեմ :

Ասաց՝ — Կտամ :

Ասաց՝ — Գնա՛ պողպըտից 40 գեաղանոց ընձի մէջ քեաման շիքել տու :

Թագաւորը գնաց 40 գեաղանոց մէջ քեաման շիքել տւեց պողպատից : Կառաւօտ Ֆահրամազ քեամանը քցեց թեւ, խըտ իլխուն գնաց : զացին ծովի զրաղը : Կէսաւուր մօտ տեսաւ օր՝ ծովը բացուաւ, զսրաղը դուս էկաւ ծովից : Ֆահրամազ քեամանը քցեց, ըցկեց զսրաղի վիզը : զսրաղ քաշեց, Ֆահրամազ քաշեց զսրաղին խեղցեց, բերեց հանեց չորը, տաւալ էկաւ քաղաք : Թագաւոր տեսաւ օր՝ էսի ձի այ :

Ֆահրամազն ասաց՝

— Մէջ թամբ բե գի վըր էս ձիան, տեսնանք իմալ այ :

Թագաւոր ինչ թամբ օր բերեց, չէկաւ վըր ձիան : Ֆահրամազն ասաց՝

— Թա՛գաւոր, մէջ խին թամբ ընձի պառաւի տունն այ, յըղերկա՛ էրկու ջիէլ, թող առնեն գան :

Թագաւորն զրկեց էրկու ջիէլ, առան էլան : Ֆահրամազ թամբը դրեց վըր ձիան, գեամը զարկեց բերան, ասեց՝

— Թա՛գաւոր, քեզի փէշքէշ :

Թագաւորն ասեց՝

— Ո՛րդի, բաշխի՞քեզի, ես էսի չեմ կանայ խեծի :

Ֆահրամազ խեծաւ ձին, մէջ էրկու գլոխ գնաց էկաւ : Էկաւ ձիանից յիջաւ : ձինը քաշեցին նեռ, թագաւորն սկսեց Ֆահրամազի խարսնիս, աղչիկը տւեց Ֆահրամազին :

(1) Մուսետիկ :

Ֆանրամազ մէ իրեք ամիս էտ աղչկայ կուշտը միաց. յետի յիրան յիրան միտ արեց, ասաց՝

— Ես Տաղմուրադ Շահի փահլեւաներ թողի էկա ըստեղ :

Գաղտուկ կնկան ասեց՝

— Ես քո կուշտը քներ եմ, դու կը մնաս էրկու խոգով. առ քեզի մէկ բազբանդ տամ. ես կէթամ, իմ անունըս մի՛ տա, ես Ռըստամի տըղէն եմ. թէ որ աղչիկ կըլնի՝ էս բազբանդը թուջարի խեռ խուրսէք թող աղչիկն ուտայ. թէ որ տղայ կըլնի՝ կապէք վըր թեւին :

Ֆանրամազ թողեց էկաւ Տաղմուրադ Շահի քաղաքը (*):

Թ Է Ն Մ Ո Ւ Ր :

Թագաւորի աղչիկն ընտեղ միաց. ինն ամիս օր թըմաւ՝ պարկաւ մէ տղայ բերեց : Թագաւորն էկաւ կնքելու, անունը դրեց **Թ Է Ն Մ Ո Ւ Ր :**

Թէհմուրին պախեցին, էլաւ ասա տարեկան, շատ ուժով սղաջ դուս էկաւ :

Տաղմուրադ Շահի քաղաքը Ռըստամ Արշակ Երանելին տըփեց. խռովաւ Արշակ Երանելին, դնաց Ֆանրամազի անէր թագաւորի քաղաք, թագաւորին ասեց՝

— Ընծի զօշուն տու, ես էթամ Տաղմուրադ Շահի փահլեւաններ աղթեմ, անեմ քեզի խարաջի պեռզալ (1) :

Թագաւորն զօշուն տուց Արշակ Երանելուն ասա հաղար ջան, արեց էրկու տեղով, մէկի սարաքեարն (2) Թէհմուրն էղաւ, մէկին էլ Արշակ Երանելին :

(*) Այս հատածն, որտեղ գլխաւոր հերոս է հանդիսանում Ֆանրամազ, մօտ յիշեցնում է մեզ Ռուստամի արկածը Սեմնդան քաղաքի թագաւորի մօտ : Ըստ Ֆիրդուսու՝ մի անգամ իրանի համբաւաւոր հերոսն՝ որտորդելիս՝ հանգիստ է առնում Սեմնդան քաղաքի մօտերքն, արձակում Ռախչին եւ խորը քնում : Վնի ժամանակ գողանում են նժոյգը. արթնելով, նա երկար որոնում է իւր ընկերոջն եւ ապա դիմում Սեմնդանի տիրոջն, մահ սպառնալով նորա փահլեւաններին, եթէ չ'դառնան Ռախչին. թագաւորն, ճանաչելով Ռուստամին, խոստանում է կատարել նորա խնդիրը եւ հրաւիրում նորան իւր մօտ : Գեղեցկուհի Տեխմիմէն (թագաւորի աղչիկն), հրապուրած հերոսի հոգակից եւ ցանկանալով նորանից որդի ունենալ, գիշերը դալիս է նորա մօտ եւ առաջարկում է իւր նժոյգն եւ վերադառնում տուն, ընծայելով Տեխմիմէնին մի թանկագին քար. «Եթէ աղչիկ ծնեցիր, ասում է նա, սորանով դարգարիք նորա մագերն, իսկ եթէ որդի՝ կապիր նորա ձեռին» : Մէր վարիանտներում առատաւարակ Ռուստամ բնաւ կորցրել է իւր հոգակը, նորան փոխարինում է արդէն Ֆանրամազն, որին ժողովուրդը սիրով վերագրում է նորա հօր արկածներն : Այսպիսի փոխադրութիւններ, որ կապւած են նոր հերոսի անուն հետ, նկատելի են առհասարակ բոլոր աղջերի գիւցաղնական վէպերում : — (1) Հսրկատու : — (2) Պարսկ.՝ գլխաւոր, գործակա :

Էկան Տաղմուրադ Շահի սինոռը, չաղըներ զարկին նստան սինոռի մէջը. Թէհմուրի մէր խեռն էկեր էր. Գիր գրեցին Ռըստամին քի՝ վախտիդ (1) հաղիր կաց, մեր կոիւ կոիւ այ :

Յառաւօտ Բուրգին խեծաւ յիր ձինը, յիր գուրզն առաւ ձեռ, յիր դալխանը, էկաւ մէյդան : Թէհմուրն Արշակ Նրանելուց իրաւունք առաւ իր՝ ես կէթամ կոիւ : Արշակն ասեց՝ գնա՛ :

Թէհմուրն էկաւ Բուրգու խեռն առան յիրար, կուան մինչի կէսաւուր. Բուրգին տեսաւ օր՝ յինք յաղթւաւ, ասաց՝

— Իգիթ (2) :

— Ի՞նչ այ, ա՛ղբէր :

— Էթանք հաց ուտենք, մեր ձիանքն էլ դինջանան, էլի գանք կուենք :

— Շատ լաւ կըլնի :

Բուրգին չիտկաւ դըխ բերդն, Թէհմուր ձինը խաղցրեց մէջրինդ Թալից Տաղմուրադ Շահի քոչքի վրեւով ընցրեց : Զալ նստած էր վըր Թախտին. որ ջրնդի ձէն առաւ, ասաց՝

— Էյվախ, էս իմ աղգի թալած ջրինդն այ. իմ աղգ բերած իմ խեռ կուեցնում են. մենք կաղթւենք :

Թէհմուրը դարձաւ գնաց յիրան չաղըրը, աչպաղը (3) հաց բերեց, կերաւ, դինջացաւ, խեծաւ ձինը, էկաւ կայնաւ մէյդանը. տեսաւ օր՝ մարդ չկայ. Բուրգին էլ գնացեր էր պարկեր էր : Դարձաւ էկաւ. յիրա չաղըրը յիջաւ :

Յառաւօտ լուսը բացւաւ, էկաւ Արշակ Նրանելուին ասաց՝

— Յէսօր ես էլի կէթամ կոիւ :

Ասաց՝ — Գնա՛, Տէրը խըտ քեզի :

Էկաւ մէյդանի գլոխ կայնաւ. Ռըստամն յէլաւ փահլեւաններին ասաց՝

— Գնացէ՛ք, դուշման էկէ մէյդան կայներ այ :

Ֆահրամազն յէլաւ խեծաւ ձին, գուրզն առաւ ձեռ, էկաւ. էկաւ մէյդանի գլոխ, դիպան յ'րար. մինչի կէսաւուր կուան : Յաղթւաւ Ֆահրամազ, ասաց՝

— Ի՛գիթ :

— Ի՞նչ է :

— Էթանք հաց ուտենք, մեր հայւներն էլ դինջընան, գանք էլի կուենք :

— Լա՛ւ կըլնի :

Ֆահրամազ դարձաւ գնաց դըխ քոչքը, Թէհմուր ձին խաղցրեց, մէջրինդ Թալից քոչքի վրեւով ընցրեց. Զալն ասեց՝

— Էյվախ, էյվախ, էս իմ աղգի ջրինդն այ, էսի չի յաղթւի :

(1) Ժամանակիդ : — (2) Գաջ : — (3) Խոհ սրար (պարսկ.) :

Թէհմուրը դարձաւ էկաւ յիրա չազըրը՝ հաց կերաւ՝ խեծաւ ձին, էկաւ մէյդան՝ էնքան ձին խաղցրեց, էլ մարդ չէկաւ։ Ֆահրամազն էլ գնեց տեղով բարձով պարկաւ։ Թէհմուր դարձաւ էկաւ քնաւ։

Լուսը բացւաւ, Թէհմուր էլի յէլաւ գնաց Արշակ Երանեկու չադրի գուռը կայնաւ, ասաց՝

— Ես կէթամ կոխ։

— Գնա՛, Տէրը խըտ քեզի։

էկաւ մէյդանի գլոխ կայնաւ, ձին խաղցրեց՝ Զալ հարցրեց՝

— Ո՞րն է էթում կոխ։

Ասեցին՝ — Մարդ չկայ, մնացեր այ Ռըստամը։

Ռըստամն ասեց՝

— Ես քսան տարի է իմ գուրդ թորկեր եմ։

Ասեցին՝ — Պէտք այ էթաս, իլլաճ չկայ։

Ռըստամը յէլաւ խեծաւ ձինը, դողդալով գուրզը վեկալեց, էկաւ մէյդանն որ՝ Թէհմուր ձինն խաղցնում այ։ Հասան յիրար, մէ Լըկու գուրդ թալեցին յիրար, Ռըստամն ասեց՝

— Ի՛ գիթ, ես բան եմ մոռցէ տունը, էթամ բերեմ գամ։

Գնեց էկաւ տունն, ձիուց յիջաւ, լալով պարկաւ։

Թէհմուրը խէյլի կայնաւ՝ չէկան՝ մէ ջրինդ թալեց քոչքի վրեւով անցրեց, Զալն ասաց՝

— Էյվա՛խ, էյվա՛խ, էս իմ ազգի ջրինդն այ, էս իմ թագաւորու թուն կվերջանայ։

էկան նստան Զալն ու Ռըստամ մէ անէծքով թուղթ գրեցին Արշակ Երանեկուն, տւեցին մէ տղայ առաւ գնաց։ Արշակ Երանեկին առաւ թուղթը կարդաց որ՝ փահլեւաններն յըմէն վերջացրեր այ Թէհմուր՝ ասաց՝

— Ես էս ինչ բան էր արեցի։

Յէլաւ յիրա դռնապանին թամխեց (1) թէ՛

— Որ էգուց Թէհմուրը գայ, ասէք թէ՛ էլի մէյդան քունն այ, գնա՛՝ ես բեքէֆ (2) եմ։

էկաւ Զալի թախտը, վերցրեց յիր գուրդ քեաման, յիր ձին խեծաւ, յառաւօտ լուսը բացւաւ էկաւ մէյդան կայնաւ։ Թէհմուրն էլ էկաւ մէյդան, առան յիրար, էնպէս ին կուում, որ կրակ բասմիչ էր անում (3) էրկսին։ Թէհմուրն վախենում էր, որ դրդի կտորներից առնի մօրը մնասայ, յաչքը վըր մօրն էր պահում։ Արշակը գուրզը զարկեց, առաւ Թէհմուրի վզին, Թէհմուրը յընկաւ։ Արշակն յիջաւ, եամ փուշախին (4) խանեց, որ վիզը կտրէր, մէր գոռալով էկաւ։

— Ի՞նչ ես անում, Արշակ, էտի քո աղբօր տղէն այ։

Արշակն ասեց՝ — Բը յու՞ր այ մեր նշանը։

(1) Պատուիրեց։ — (2) Ինչ վատ եմ զգում։ — (3) Պատում։ — (4) Դաշոյն։

Մէրն էկաւ թեւը բացեց որ՝ Ֆահրամազի բազրանդը վըր թեւին այ: Արշակը խանեց կայնըցրեց, յերեսները պաչեց, առաւ էկաւ Ռըստամի ու Զալի մօտ, ասեց՝

— Էսի Ֆահրամազի տղէն այ:

Զալն յերես պտչեց, Ռըստամն յերես պաչեց. ուրախացան վրէն, յիրան մօրը պախեցին, զօշուներն իզին տւին, գնաց յուր տիրութուն (*):

Ր ու ռ զ ի :

Ա .

Ռըստամ Զալը նստան կանչին փահլեւաններին, ասեցին՝

— Դեւատունի խարաջը մացեր այ եօթը տարի (1):

Ռուրզին էկաւ կայնաւ օրթալաղ, ասեց՝

— Տուէք ընծի ազգական Բէջօն (2), որ վալադ ըլնի ես էթամ դեւատուն: Ես օր զնացի դեւատուն, ինչ վախտ որ ես նեղութենի մէջ կընկնեմ, կոխ կ'պատահի ընծի, իմ ձինս գետին կ'քանդայ՝ դուք դուրդը քեամանը կապէք վըր ձիան, դայ հասնի ընծի:

Յէլաւ գնաց ազգական Բէջօյի խեռ: Գնացին մէկ ձօրի ափին նըստան. Բէջօյին ասաց՝

— Ես կը քնեմ, իմ քունս գալում այ, դու նստի դարաւուլ (3):

Ռուրզին քնաւ. Բէջօն նստաւ դարաւուլ: Մէ ցերեկ Ռուրզին քընաւ, Բէջօն տեսաւ օր՝ էրիու դեւ են գալում ձօրի մջովը, մէ հայոց աղչիկ էլ փախցրած այ, էկան տեսան օր՝ մէ մարդ ձօրի ափին քարի վրէն քնած այ. աշխիկը դրին յէրի (4) մէջը, քեամանը սարքեցին քցին Ռուրզու ոտները: Ընքան ճչաց Բէջօն, Ռուրզին չիմացաւ. կայնաւ վըր Ռուրզու դոշին, յանկըջներից քաչեց, ճչաց. Ռուրզին յիմացաւ, յէլաւ ասեց՝

(*) Արշակ անունը ժողովրդական աւանդութիւններում մեզ առաջին անգամ է պատահում. ենթադրել, թէ այստեղ պահպանւած լինի Արշակունեաց տոհմի որ եւ է մէկի յիշատակը՝ դժար թէ հիմնաւոր լինէր: Պատմողը ինքն չկարողացաւ բացատրել «երանել» բառը, որ նա երկու անգամ «երանալ» արտասանեց. «երանալ» ժողովրդի բերանում գեներալ = «զօրապետ» է նշանակում: Կարծում եմ, թերեւս այս անւան հետ կապւած լինի յայտնի հայ գնդապետի՝ Արշակ Տէր-Ղուկասեանի՝ յիշատակն, որի դործունէութիւնը դիւանաւորապէս Նրեւանեան նահանգում էր կեդրոնացած եւ որի անունը մինչեւ այժմ անմահ մնում է ժողովրդի մէջ: Նա այստեղ երեւի փոխարինում է մի այլ հնութեան հերոսի, որ իւր բոլոր հետաքրքրութիւնն կորցրած պիտի լինի ժողովրդի համար: Այսպէս են կերպարանափոխում գիւցազնական զրոյցներն: — (1) Այսպէս սովորաբար սկսում են եւ առաջ փխպական երգերն, ըստամնայնի, հետեւելով արեւելեան զրոյցներին: — (2) Պարսից այս նշանաւոր հերոսը, չնորհիւ իւր ժողովրդականութեան, յիշում է եւ մեր Դաւթի վարիանտներում, իբրեւ հերոսի հօրեղբայրը: — (3) Պահպան: — (4) Այր:

— Ի՞նչ ես ասում , Բէջօ , չես թողում քնեմ :

Ասաց՝ — Քո տունդ քանդուի , հըլը իրիչկա՛ :

Իրիչկեց որ՝ դեւեր քեաման կապած յիրանց մէջքերը ըտոր քաշում ին . ձեռը քցեց քեամանից բռնեց , էրկու դեւն էլ քաշեց հասնեց դայի (1) գլոխ , էրկտի գլխին էլ ջարդեց : Յիջաւ Բէջօյի խետ , էկան աղչկան գըտան . աղչկան ասեցին՝

— Ձեր գեղը յու՞ր այ :

Ասեց՝ — Էս դքի (2) վրէն այ :

Ասեց՝ — Քեզի բը դեւեր յու՞ր ին տանում :

Ասեց՝ — Էկան ընձի իմ խօր տնէն զոռով վախցրին :

Աղչիկն յընկաւ աղաքներ , առաւ ըտոնց էկաւ հօր տունը . նստան , յիրիկուն հաց բերեց հէրը . հաց կերան : Բուրդուն Բէջօյին ասեց՝

— Ազնաւուրներ (3) , ես ի՞նչ տամ ձեզի :

Բուրդին ասեց՝

— Մենք բան չենք ուզում քեզնից . դեւատունի ճամբախը տու մեզի նշանց :

Ելաւ էտ մարդն մէ մարդ քցեց ըտոնց յառէջը , տարաւ Դեւէ Փնդիպօլադի (4) քաղաքը տեց նշանց , յետ դարձաւ : Բուրդին Բէջօն էկան Դեւէ Փնդիպօլադի օթեւանը : Յիրիկուն նստան , էնի յիրա մարդիկը կանչեց . հարցրեցին Բուրդուն թէ՝ — Յընչի ես էկէ :

Ասեց՝ — Էկեր եմ եօթ տարուայ խարաջը պէտք այ տաք :

Դեւէ Փնդիպօլադը ասաց՝

— Նս քո խետ կսիւ կանեմ , չեմ տայ :

Բուրդին ասեց՝

— Յառաւօտ յըլնենք կըուենք :

Ետաւօտ Բուրդին յէլաւ մէյդանը (4) , գնաց էկաւ . ընդոց տունը ձինն գետին քանդեց :

Ռըստամն ասաց՝

— Բուրդին կուի այ , գուրզը քեաման կապէք վըր ձիան թո էթայ : Կապեցին , դնաց ձին . ձինն էկաւ խասաւ Բուրդուն . Բուրդին յէլաւ ձինը խեծաւ :

Դեւէ Փնդիպօլադին մէ գեղեցիկ քուր ունէր . բերեց դրեց քէջո . վի (5) մէջը , կայնըցրեց մէյդան , յինք խեծաւ ձին , էկաւ Բուրդու յաւղաք , կուան մէյդանի մէջը , Բուրդու յաջըր առաւ էդ գեղեցիկ աղչկան . չիտկաւ աղչկան իրիչկեց՝ Դեւէ Փնդիպօլադը թուրը զարկեց Բուրդու թեւն ետարաւ աբեց . Բուրդին չիտկաւ Դեւէ Փնդիպօլադի վրէն , Դեւէ

(1) Ժայռ : — (2) Բարձրաւանդակ : — (3) Մեծաւորներ : — (4) Մէյդան (պարսկ.) առհասարակ նշանակում է հրապարակ . դիցազնական գըրոյցներում իբրեւ կուի ասպարեզ : — (5) Կտք : — (6) Գուցէ Յունաց «Պենտապօլիս» քաղաքն է այստեղ յիշուում :

Փնդիպօլադ փախաւ մտաւ մէջէն . Բուրդին ձինը քչեց յետեւ , խասաւ թուրը զարկեց դիւին . Դեւէ Փնդիպօլադը փախաւ մտաւ ծառի բօղը (1), վրէն կուրաւաւ :

Ձինը Բուրդուն փախցրեց բերեց Ձէշնագիրայ Ալէքսան թաղաւորի յաղբրի վրեւից հանեց զուս : Ձուրը տեսաւ Բուրդին , յիջաւ , ձինը ըանդ յորուկեց (2) , յինքն էկաւ ջուրը խմելու : Ձուրը որ խմեց , ջուրը Բուրդուն տարաւ , խելքը գնաց , յընկաւ մէջ յաղբրին , յաղբրի ջուրը էկաւ յարուն :

Ալէքսան թաղաւորն յիրան մէքուր ունէր , անունը Սալւի Խուրէման : Թաղաւորն ասաց՝

— Դնա՛ մէջուր բե խմեմ :

Սալւի Խուրէմանն էկաւ ջրի , իրիչկեց որ՝ ջուրը արուն այ դալում . էկաւ ասեց թաղաւորին՝

— Թա՛ղաւոր , արուն այ դալում ջուրը :

Ասեց՝ — Աւչիք (3) աւայ դարկած , էկէ յընկեր այ յաղբրի ակը , էթանք հանենք :

Յէլան գնացին՝ թաղաւոր Սալւի Խուրէման . գացին տեսան որ՝ մէմե մարդ մ յընկեր այ յաղբրի մէջ . ասաց Սալւի Խուրէմանին՝

— Դնա՛ իմ թուրը բե , ես ըստու վիզը կտրեմ :

Սալւի Խուրէմանն ասաց՝

— Թա՛ղաւոր , էսի ափսոս մարդ այ , դու ստուր օյամիշ արա՛ (4) , ես ստու եարէն սաղցնեմ , էսի ուրիշ թաղաւորներ քեզանից խարջ ուղելուն ընտոց խեար կը կուի :

Թաղաւորը փանզըհար (5) տուց , Բուրդին օյամիշ էղաւ . առան Բուրդուն , ձիանը , էկան տուն : Թաղաւոր հարցրեց՝

— Դու ի՞նչ մարդ ես :

Ասեց՝ — Ես Տաղմուրադ Շահի թոռն եմ :

— Քո անունը ի՞նչ այ :

— Իմ անունը Բուրդի այ :

— Դու կմնա՞ս րստե , ես քո եարէն կ'սաղցնեմ , Սալւի Խուրէման քուրս էլ կտամ քեզի :

— Ասեց՝ — Ես յօժար եմ , թա՛ղաւոր :

Սալւի Խուրէմանի մատնիք տւեցին Բուրդուն , Բուրդին մնաց ըտեղ :

Բ .

Դեւէ Փնդիպօլադին ունէր մէկ սիրող , յինք սէհրիբազ , անունը Մըջանէ Ջաղօ . սարերը սէհր էր անում 40 աղչկայ հետ : Դեւէ Փնդիպօլադը միան յընկաւ , յէլաւ աղչկներ վերցրեց քի՛

(1) Զեղքը : — (2) Բխովեց : — (3) Որսորդներ : — (4) Ուշքի բեր : — (5) Դեղթափ :

— Ես էթում եմ իմ սիրողի կուշտ :

էկաւ Դեւէ Փնդիպօլադի կուշտ տեսաւ որ՝ Դեւէ Փնդիպօլադ սուռն չի հարցրեց՝

— Դեւէ Փնդիպօլադ յու՞ր այ :

Ասեցին՝ — Տաղմուրադ Շահի թոռն էկաւ հետը կուաւ, լարեց սա-
րաւ, չդիտցանք ինչ արեց :

Եկաւ ուսմը քցեց, տեսաւ որ՝ Դեւէ Փնդիպօլադ մէշի մէջ ծառի
բողն այ : Սէհրի ձիանքը խեծան դացին Դեւէ Փնդիպօլադին խանին,
քերեցին ուր օթեան : Նստաւ Մրջանէ Զաղօն, ուսմը քցեց, ասաց՝

— Տեսնամ էն ի՞նչ թաւուր մարդ այ, որ քեզանից ղոչաղ այ :

Ռամը յցեց որ՝ Զէշնալիրայ Ալէքսան թաղաւորի քաղաքն այ :
յէկաւ սէհրի ձիանքը խեծաւ, գնաց դիշերւայ մէ վախտը դուռը ծեծեց,
դուռը բացեցին, մտաւ ներս : Բուրդին ասեց՝

— Դու ո՞րն ես :

Ասեց՝ — Ես Մրջանէ Զաղօն եմ :

— Երնչի՞ր ես էկե :

— Էկեր եմ քեզ տեսութուն, զու ի՞նչ թաւուր մարդ ես :

— Բարբի ես էկե :

Մրջանէ Զաղօն ասեց՝

— Զուր յէսօր ես Դեւէ Փնդիպօլադի սիրողն իմ, ըստով դէն ես
քեզի սիրող կըլնեմ :

Ասաց՝ — Իմ թեւը կարալու այ, ընձի ժամանակ չունեմ :

Ասաց՝ — Էդ ի՞նչ մատանիք այ քո մատը :

— Սալւի խուրէմանի մատանիքն այ :

— Ըստով դէն Սալւի խուրէմանին չես թողէ քո բոլոր գայ. ես
քեզի մէկ ամիս մօհուլ (1) տուցի, էթում եմ սարերը, ամսով յետ կ'գամ,
ես քումն եմ, զու իմն ես :

Եկաւ մատնիքը խանեց տուց Սալւի խուրէմանին. Մրջանէ Զա-
ղօն սէհրի ձիանք խեծաւ յէկաւ սարեր : Սալւի խուրէման էկաւ էլի մատա-
նիք տուց Բուրդուն, թեւի կարէն սաղցրեց, մտան մէ տեղի մէջ, քնան :

Ամիսը օր թըմաւ, Մրջանէ Զաղօն աղչկների հետ սէհրի ձիանք
խեծան, կէսաւուրն էկան հասան. էկան տեսան օր՝ Բուրդին Սալւի
խուրէմանն մէկ տեղի մէջ քնած են : Մրջանէ Զաղօն ասեց՝

— Բը դու ասում իր՝ ես Սալւի խուրէմանին էլ չեմ առնէ, զու
ընձի խափում իր :

Սէհր արեց (2), զալամը բէհուշ (3) զարկեց, Բուրդին բէհուշ էկաւ.
քցեց վըր սէհրի ձիանքին, տարաւ Դեւէ Փնդիպօլադի դիւանի մէջը :
Դեւէ Փնդիպօլադին ասաց՝

(1) Ժամանակ : — (2) Կախարդեց : — (3) Ուշաթափ (անելու նը-
պատակաւ) :

— Դուշմանդ էսայ բռներ եմ բերեր եմ :

Դեւ է փնդիպօլադը յիր մարդիկը յողւեց, ասեց՝

— Յարէք տանանք ի՞նչ էք ասում :

Ասեցին՝ — Թա՛գաւոր, էս մէկն որ սըպանինք, էլ չկա՞յ Տաղմու-
րադ Շահին փահլեւան, գուգան մեզի կը ջնջեն :

Մըջանէ Զաղօյին ասեց՝

— Ես ըստուր չեմ սըպանէ, ինչդ բերեր ես, էլ էնմալ տար :

Մըջանէ Զազօն վերցրեց դրեց վըր սէհրի ձիանքին. տարաւ Սալ-
ւի Խուրէմանի օթախը դրեց, օյամիչ արաց, Սալւի Խուրէմանին կան-
չեց, ասեց՝

— Էսայ գու, էս էլ քո նշանած :

Յինքը խոռովաւ գնաց սարեր :

Գ .

Ալւանուզմագ թագաւորը յինք ուժով թագաւոր էր . յիմացաւ որ
Ալէքսան թագաւորին մէկ սիրուն քուր ունի, ղաւաղները ողորկեց Ա-
լէքսան թագաւորի մօտը, ասեց՝

— Սալւի Խուրէմանին պէտք այ տաս ընծի :

Սալւի Խուրէմանն լսաց, էկաւ Բուրգուն ասաց՝

— Իմ աղբէրս մէ բէբախտ մարդ այ, ընծի աւաւումայ Ալւանուզ-
մագ թագաւորին : Յառաւօտն պէտքայ էթան ղաւաղները . դու գնա ճա-
նապարհն յառըջները կտրա՛, ընդոց ձեռի թուղթն առ ճղա՛, մէկը
սպանա՛, մէկը թո էթայ ջուար տանայ :

Յառաւօտ Բուրգին էլաւ տեսաւ. որ ղաւաղներ էթում են . յընկու-
յետեւներից խասաւ, ղաւաղի մէկը սըպանեց, թուղթը ձեռներից առաւ
ճղեց, յինք մէկ թուղթ դրեց, ասեց՝ Վինչքան որ ղուաթդ կաղթայ,
ղօչուն բե» :

Ղաւաղը գնաց հասաւ Ալւանուզմագ թագաւորին : Թուղթն առաւ
կարդաց, ղօչունն բիրատի (1) ժողւեց էկաւ Ալէքսան թագաւորի սինա-
ռի բոլորը բիրատի փաթթեց :

Ալէքսան թագաւորը յէլաւ որ՝ ղօչունն էկեր այ . էկաւ Բուրգուն
ջուար (2) տեց, ասեց՝

— Բու՛րգի, էս ղօչունը գո՞ւ ես բերե :

Բուրգին ասաց՝

— Ես բերեր եմ, ես էլ կջարդեմ :

Բուրգին յէլաւ ձին խեծաւ, տեց էդ ղօչունի մէջի, կէսը քար-
դեց, կէսը փախաւ : Դողտուկ զիր գլեց Ալւանուզմագ թագաւորը Ալէք-
սան թագաւորին, ասաց՝

(1) Բոլորը : — (2) Զուաք (պարսկ.) = պատասխան : Հայերն երբեմն
գործ են ածում շուր նշանակութեամբ :

— Բուրգին որ կայ՝ ջուր այ, կէթայ՝ մենք որ կանք՝ աւազ ենք, կմնանք՝ արի ըստու գլոխը մէ օղիաթ խանենք :

Բերեցին գիշերը Բուրգուն մէյդանի մէջը մէ քառսուն քեազա-նոց խոր փորեցին, քառսուն գեազ լէնքը, քառսուն գեազ յէրկէնքը՝ խորի վրէն ծածկեցին :

Առաւօտ Ալւանուզմադ թաղաւորի էն միւս ղօշունը էկաւ կայնաւ մէյդան՝ Ալէքսան թագաւորը ջուար բերեց Բուրգուն, ասաց՝

— էլի ղօշուն այ էկէ :

Բուրգին յէլաւ ձին խեծաւ, գնաց մէյդանի գլոխ, ձինը չէր էթում. զանգուն որ զարկեց ձիան, ձին յիրան թալեց, յառաջի ոտները հասաւ էն տեղի զրաղը, փրծաւ ձինն, յընկաւ մըջ խորին (*). ձինը սատկաւ, Բուրգուն բռնեցին, թեւերը կապեցին, տեցին եօթ հաս գիւի, տարան ծովի կղզին, մէ քարէ խոր կար, քցեցին էն քարէ խորի մէջ. մէ ջաղցի քար էլ դրեցին բերան, եօթ դեւ էլ կայնան զարաւուլ :

Էկան որ Սալւի իւր ընտանին տանին. Սալւի իւր ընտանն ասաց՝

— Ես աղու (1) կը խմեմ, չեմ դայ չուր քառսուն օր :

Դ .

Ռըստամ գիշերը քնաւ, տեսաւ որ՝ Բուրգին յընկեր այ մէ ծովի մէջ, ձկներն ուզում են Բուրգուն կըլցնեն (2) : Յէլաւ յառաւօտը լա-ցաւ, առաւ աղդական Բէջօյ, էկաւ շուռ գալու (3) : Էկաւ Դեւէ Ղօփի կուշաւը, հարցրեց ասաց՝

— Դեւէ Ղօփ, իմ աղէս կուրսւեր այ. որ տեղն ասեա, քեզի մէ խազնայ կտամ :

Դեւէ Ղօփն ասեց՝

— Խազնայ մի տայ, դու յորդըւա՝ որ էլ նարայ (4) չքաչես, ես էթամ քո աղէն բերեմ :

Ռըստամը յորդըւաց՝ որ էլ նարայ չքաչի, քանի սաղ այ. եօթ հատ զտրանոց-քար Դեւը դրեց մըջ մէ ջլալի, կապեց քամակ, մէկ հատ պարսետ թալեց թեւ, Ռըստամին ասաց՝

— Քո աղէն Սեւ ծովի կղզին այ, եօթ մարդ քո տղին զարաւուլ այ. ես էթում եմ. թէ իմ եօթ պարսետի ձէնն էլ լացիր՝ ես էն եօթ դեւին էլ կը սըպանեմ, կառնեմ քո աղէն գուզամ :

Դեւէ Ղօփ յընկաւ ծովի երես գնաց, Դնաց, էն եօթ դեւն էլ էկան վըր Դեւէ Ղօփին. եօթը պարսետից քարով եօթն էլ սըպանեց, գնաց ջաղցի քարը վերցրեց դրեց գէն, ձէն տեց Բուրգուն, ասաց՝

(*) Այս միջադէպը (հօրի մէջ ընկնելը), սաստիկ տարածուած լի-նելով Պարսից աւանդութիւններում, սոցա ազդեցութեան տակ ընտե-լացել է եւ Ռուսաց (Իլիայ Մուրոմեց) եւ Հայոց (Դաւիթ) պիւցաղնական վէպերին : (Տե՛ս մեր Առաջաբանը) : — (1) Թոյն : — (2) Կուլ տան : — (3) Պտրելու : — (4) Նարայ (պարսկ.) = ճիչ :

— Բո՛ւրգի, սա՞ղ ես :

Ասաց՝ — Սաղ եմ :

Ասաց՝ — Ես էկեր եմ քեզի խանեմ :

Ասաց՝ — Դէ կախա՛ գայ չրիտը :

Շրիտը կախեց, գնաց խորի մէջը . Բուրգին չրիտը կապեց յոր մէջքը . մէ թեւով քաշում էր Դեւէ Ղօփը, քանի թեւի ղուաթ (1) կար , բանձրցնում էր, մէկէլ թեւը չկէր, որ փոխէր, էլի թողում էր յընկնում էր տեղը :

Բուրգին ասեց՝

— Տունդ աւիրի, ընձի սըպանիր :

Ասեց՝ — Ես ինչ անեմ , ես մէ թեւանի եմ :

Ասեց՝ — Ըտեղրանք փէտ կա՞յ :

Ասեց՝ — Կայ :

Ասեց՝ — Մէ փէտ դիր վըր խորի բերնին , չրտի ճոթն (2) թող գայ ընձի :

Շրիտի ճոթը թողեց գնաց Բուրգուն . Բուրգին չրտի ճոթից բռնեց, Դեւ մէ չրտի ճոթից քաշեց, Բուրգին մէկէլ, քաշեց հանեց դուռ . Բուրգուն չկեց, բերեց ծովից խանեց դուռ : Բերեց տեց Ռըստամին, ասեց՝

— Էսայ քո աղէն :

Ռըստամը Դեւից չատ շնորհակալ էղաւ . Ռըստամը թողեց էկաւ յիւրա տունը, Բուրգին յէլաւ գնաց Չէշնագիւր Ալէքսան թագաւորի քաղաք, գնաց Սալւի Խուրէմանի մօտը . Սալւի Խուրէմանը լացաւ, Բուրգուն ասեց՝

— Քառսունն օր մոհլաթ եմ առէ, կոեսունը գացէ, մացեր այ տաս օր : Բուրգին ասեց՝

— Իրեք աւուր մէջ էրկու թագաւորն էլ կը ջնջեմ , ես կը մընամ , դու :

Յէլաւ գնաց Ալւանուղմագ թագաւորի երկիրը տւիրեց, էկաւ Ալէքսան թագաւորին սըպանեց , աղին դրեց թագաւոր : Գնաց դեւատունի եօթ տարուայ խարաջը ժողեց առաւ էկաւ, Սալւի Խուրէմանին վե կալեց առաւ էկաւ Ռըստամէ Զալի քաղաք : Ռըստամի, եօթ օր եօթ գիշեր Բուրգու խարանիս արաց, խասցրեց յիրան մուրագին (*):

(1) Ղուար (արաբ.) = ոյժ : — (2) Մայրը : — (*) Այս վարիանտը , չնայելով իւր սղուծեան եւ մի քանի պակաս տեղերի միւռ երկու վարիանտների հետ համեմատելիս, այնուամենայնիւ իւր հիմնաւոր մասերով նոցա համապատասխան է : Թղթուրէ Շէրանի բացայայտութիւնը այստեղ, կարծես, ապացուցանում է, որ այս գրոյցը բոլորովին առանձին է եւ միայն Քրդիւրի մէջ նա հնթարկուել է արհեստական ձուլման :

Ղ ա թ ը լ Ղ ա հ ր ա մ ա ն :

Ա .

Դեւատունը մասլահաթ արին, ասեցին՝

— Գնացէք Տաղմուրադ Շահի ազգից մէջ քոռփայ ճիժ գողացէք բերէք, պախենք ջոջընենք, յիրանց խետ կըռւըցնենք, որ յիրանց յաղթենք :

Էկան էրկու դեւ Ռըստամի բաղի մէջը տափան, Ռըստամի տղէն Ղ ա թ ը լ Ղ ա հ ր ա մ ա ն մէկ տարեկան էր. տղի պահապանն տարեր էր բաղն, դրեր էր ծառի տակը, յինք բաղի մէջ ման էր գալում: Դեւերը գողացան, առան փախան, տարան դեւատուն (*) :

Մինչի ութը տարի պախին դեւատունի մէջ, Ութը տարին որ թըմաւ, յէլնում էր գեղի մէջ դեւերի տղէրքի խետ խաղում էր, որի որ ձեռ տալում էր՝ թեւն էր կոտրում, գլխին ձեռ տալում էր՝ յանկաջն էր խանում: Դեւերը մասլահաթ արին, էրկու դեւ խանեցին քի՝ տարէ՛ք քեաւշան: Ջորս տարի քեաւշանը պախեցին, էլաւ տասերկու տարեկան: Մէ օր էրկու դեւի խետ նստան վըր մէ յաղբրի խաց ին ուտում: դեւը կղաւ ջուր խմեց, Ղ ա թ ը լ Ղ ա հ ր ա մ ա ն էլ կղաւ ջուր խմեց, իրիշկեց որ՝ իր քիսփաթ (1) դեւին մէկ չի. դեւին ասեց՝

— Յընչի ես գու մէկ չենք :

Ասեց՝ — Ես ինչ գինամ :

Ասեց՝ — Սաղն ասա՛, քեզի կը սըպանեմ :

Էն մէ դեւը սաղը չասեց, ընդուր սըպանեց. էն մէ դեւին բռնեց ասեց՝

— Սաղն ասա՛, քեզ էլ կը սըպանեմ :

Ասեց՝ — Դու Տաղմուրադ Շահի ազգից ես :

Ասեց՝ — Դէ յէլի ընձի տա՛ր :

Դեւը խափեց Ղ ա թ ը լ Ղ ա հ ր ա մ ա ն ին, բերեց թողեց մէշէն, յինք վըրէն կուրսաւ. Ղ ա թ ը լ Ղ ա հ ր ա մ ա ն միաց մէշի մէջ շուռ գալով. էկաւ իրեք խատ ծառ կոպեց յիրար, յէլաւ վըն, գիշեր պարկում էր քնում էր. ուտելիքն ինչ էր՝ վերու օխշար էր. չօրերը յըմեն կըտուտաւ, վերու փոստերը կապում էր յիրա ջանը, յէլէր էր մէ ջանաւարի հաշլի :

(1) Երես : — (*) Արքայազն մանկանց առեւանդումը դեւերից, ինչպէս երեւում է, բաւական տարածուած նիւթ էր դեռ հին Հայաստանում. Մովսէս Սորենացին առաջ է բերում մի քանի զրոյցներ Արտաւազդի (Արտաշիսի որդու) մասին, ի թիւս որոց եւ հետեւեալն՝ «ի ծնանելն զսա (Արտաւազդ) դիպեալ պատահարաց իմն. զոր համարեցան կախարդել զսա կանանց զարմիցն Աշգահակայ... եւ զայս նոյն երգիչքն յառասպելին ասեն այսպէս. եթէ վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, եւ դեւ փոխանակ եղին» (Սոր. Դիրք Բ, Գլ. ԿԱ) :

Դիչերը դնած էր վրը իր քեաթիչին . մէ քեարքեադան էկաւ, որ
Լդուր քեաթիչից յիջըցնէր սըպանէր . մէկ փէտ օլըրեր էր, արեր էր
յիրան քեաման . քցեց քեարքեադանի վիզը . քեարքեադանը առեց՝

— Ես էլայ քեզի ձի, ընձի մի՛ խեղդա :

Քեարքեադանը խեծնում էր էթում էր աւղուչ : Մէ օր կրակն յըն-
ցեր էր . տեսաւ օր զատ տեղից չաղըր են էրեւում . քեարքեադանը խե-
ծաւ դնաց ըտոնց բարեւ տեց , ըտոնք չառան , չխասկըցան, խտուան
յիրար : Ղաթըլ Ղահրաման գիտցաւ՝ պէտք այ յիրան զարկեն . մէ ծառ
քաչեց քօքից խանեց, առաւ յընկաւ ըտոնց մէջը, ըտոնց կէսը ջարդեց,
կէսը փախան . էկան ջուաբ բերին Ռըստամէ Զալին, ասեցին՝

— Մէկ էսպէս ջանաւար մարդ մէ ջանաւար էլ խեծէր էր, էկաւ
մեր ղօշունի մէջ ղըլըլցրեց , մենք չ'խասկցանք . ծառը քաչեց մեզի
ջարդեց :

Ռըստամին մէ դեւ կար, անունը Դեւէ Սարխաբ . ղուլուղ (1) էր
անում Ռըստամին . ասաց՝

— Էնի դեւ լիզու ձեզի բարեւ այ տէ :

Ռըստամն ասաց Դեւէ Սարխաբին՝

— Յառաւօտ յէլի ղօշունի հետ դնա՛ :

Յառաւօտ յէլան ղօշունը , Դեւէ Սարխաբն էլ խետը , գացին .
Դացին էն տեղը էլի չաղրնեը դրեցին նստան : Ղաթըլ Ղահրամանը
տեսաւ որ՝ էլի մուխ այ յէլնում էն տեղից . խեծաւ քեարքեադան, ծա-
ռը քաչեց էկաւ . էկաւ բարեւ տեց դեւի լիզու . Դեւէ Սարխաբն ըտու
բարեւն առաւ :

Ասեց՝ — Ես յէրէկ էկայ ըստոնց բարեւ տէի, ըստոնք իմ բարե-
ւը չառան, ուզում ին ընձի զարկին, ես էլ ընդոնց զարկի :

Ասեց՝ — Դու ի՞նչ մարդ ես :

Ասեց՝ — Ես Տաղմուրադ Շահի աղդից եմ :

Ասեց՝ — Քո անունը ի՞նչ այ :

Ասեց՝ — Իմ անունը Ղաթըլ Ղահրաման այ :

— Աբա յընչի՞ ես էկե ըստե :

— Դեւերն ընձի քոռփայ վախտ դողցած բերած այ :

— Դու Ռըստամի տղէն ես . էրէկւայ քո ջարդածը ձեր ղօշունն այ :
Ղաթըլ Ղահրամանը լացաւ . առան Ղաթըլ Ղահրամանին, դարձան
էկան Ռըստամէ Զալի քաղաքը : Տեսաւ որ՝ քաղքի մէ եանը (2) տների
վրէն սեւ այ քաշած . Դեւէ Սարխաբին ասաց՝

— Էս յընչի մէ եանը սեւ այ քաշած :

Ասեց՝ — Քո յէրէկւայ սըպանած մարդիկն են :

Լացաւ Ղաթըլ Ղահրաման, ասաց՝

(1) Ծառայութիւն : — (2) Կողմ :

— Իմ խելքը շատ ղօլայ (1) մարդ այ. յէրէկից յէսօր յընչի ընդոց սեւը չէ վերցնում այ :

Տղէն բերեցին. Ռըստամը տեսաւ, ուրախացաւ վըր տղին, չօրերը փոխարկեց տղի. էրկու մարդ բերեց, տղէն տւեց էն էրկու մարդին քի՝ իմ տղին հայերէն լիզուէն կը սարւացնէք :

Էրկու տարւայ մէջը մարդիկն Ղաթըլ Ղահրամանին հայերէն լիզուէն սարւացրին :

Բ .

Ղաթըլ Ղահրաման յըլնում էր ման էր գալում քաղաքի մէջ. տեսնում էր, որ յիրանց աղդից Սեւ Սարի ճամբիսի վրէն, սեւեր քաշած վըր գըլխին, նստած լալում են. գնաց ըզոնց կուշտը, ասաց՝

— Յընչի՞ էք լաց ըլնում :

Ասեցին՝ — Սկի :

Ասաց՝ — Սաղն (2) ասէք ընձի. թէ որ չէք ասում, ես իմ քեարքեադանը կը խեծնեմ կէթամ :

Մէրը վերցրեց ասեց՝

— Ղաթըլ Ղահրաման, մեր իրեք տղէն գնացած են. էս ճամբիով էլ չէկած :

Ասաց՝ — Քանի՞ սարի այ :

Ասաց՝ — Էս էրկու տարի :

Ետուօտ յէլաւ Ղաթըլ Ղահրաման, քեարքեադան խեծաւ, տւեց վըր էդ ճամբիսին գնաց. Շատը քիչ գնաց, Աստուած գինայ. տեսաւ որ քարէ բուք այ էս սարի վրէն. քեարքեադանը էլ չը գնաց. յի՞նք քեարքեադանը թողեց փիաղայ (3) գնաց. տւեց էդ սարը յէլաւ. տեսաւ որ՝ մէ սէհրի չարիս այ բանում ըստեղ. յիրան վերցրեց քցեց վըր էդ չարիսին, չկարցաւ զաֆթէր չարիսին. չարիսն ըտուր վե կալեց քցեց. էկաւ յընկաւ ծովի ղըաղը, չօրերը բիրատի բրդեց, կաշիք յերեսից թեւերից պոկեց քցեց, յինքը մեռածի սլէս յընկաւ ըստեղ, էրազին էկաւ հրեշտակը, ասեց՝

— Ղաթըլ Ղահրաման, յառաւօտ գըլնես քէչայ կը խազնես, կէթաս աջ կողմի գեխէն քեղի կը քցես վըր չարիսին, չարիսի միւլը կը բռնես քաշես, էնի կը կոտորի. որ կոտորաւ, արեւ կառնի, Կիջնես կէթաս Մուղաղամ քաղաքը, իրեք խաս յուրի (4), յիրանք սէհրիբազ, քաղաք բիրատի դարձրած քար. քո ազրարիք, քո խօրօղբօր տղէրքը՝ ընդոց էլ այ դարձրած քար. յիրանք ճամբիսի վրէն իրեք քուուրով մէ օթաղի մէջ են. կը տափես (5) օթաղի ղրաղ ճարի (6) գէր. որ գըլնեն

(1) Տգէտ : — (2) Ճշմարիտ : — (3) Ոտով : — (4) Ծաւերժահարս : — (5) Թաղնուիս : — (6) Դռան պատ :

դուս, կը բռնես, ընդոց վիզը կը կտրես, արունը կը թափես մըջ մէ փոս քարի. որ իրեքն էլ մորթեցիր, էն արունը էն քարերին որ քսեցիր՝ կը սաղնան:

Ղաթըլ Ղահրամանը յէլաւ յառաւօտ, կանչեց Աստուած, քէչէն խաւ գաւ, տեց էդ սարի գլոխը, յէլաւ գնաց չարխի մօտը, յընցաւ աջ եանէ, կանչեց Աստուած, չարխի միւր բռնեց, չարխը քաշեց՝ կոտրաւ. արեւն էլ յէլաւ, քամին էլ կըտրաւ. Յիջաւ գնաց Մուղաղամ քաղաքը. գնաց որ՝ բիրատի քար այ դարձած: Ճամխի վրէն մէ օթաղի բուխէր, կից մուխ այ յըլնում. գնաց ընդու ճարի դէմը տափաւ. տեսաւ որ՝ նեքսեւ խօսում են. էն մէկն ասաւ՝

— Աղչի, յէլէք դուս, արեւն տոներայ, տեսէք՝ էն անիրաւ Տաղմուրադ Շահի աղգից էկան էլի չարխը կոտրի՞ն:

Մէ աղչիկը յէլաւ դուս. Ղաթըլ Ղահրաման ձեռ քցեց ծամերից բռնեց, տարաւ գոի (1) վրէն վիզը կտրեց:

Ասեց՝ — Աղչի, էն մէ աղչիկն գնաց չէկաւ, մէ դու յէլի տես:

էն մէկն էլ յէլաւ, Ղաթըլ Ղահրաման ընդու էլ ծամերից բռնեց, ընդու էլ վիզը կտրեց, արունը էլի բռնեց մըջ էն գոին:

Մնաց ջոջ քուրը. յիրան յիրան ասաց՝

— Էս աղչիկներ էթում ին, ի՞նչ այ պատահում չեն գալում:

Երեքն էլ յէլաւ դուս. Ղաթըլ Ղահրաման ձեռ թալեց յիրան էլ բռնեց:

Ասաց՝ — Իգի՛թ, ընձի թող, ես քո աղբրտանք կը սաղցնեմ:

Ղաթըլ Ղահրաման ասեց՝

— Ինչո՞վ կը սաղցնես:

Ասեց՝ — Էդ աղչիկների արընով:

Ասեց՝ — Քո արունը քանց ընդոնցից լաւ դեղ այ:

Ըդու վիզն էլ կտրեց, արունը վե կալեց էդ քարերին քսեց. վիր որ քսեց՝ Ասծու հրամանով սաղացան, բիրատի էն Մուղաղամ քաղաքի մարդին սաղացրեց, Վե կալեց յիր աղբրտանքը, յիրա խօրօղբօր տղէրքը Աստծու փառք տալով բերեց յիրանց քաղաքը: Տեսան, ուրախացան:

(1) Գուռ՝ փոսացրած քար, որ առհասարակ գնում են ջրի տակ:

Մ ու ր ա ղ Մ խ ի թ ա ր ւ ե ա ն՝ Ապարանի Ձամբրու գիւղի բնակիչ՝ 48 տարեկան միջակ հասակով, երկար մազերով տղամարդ է. չ'նաշելով տարիքին, նիհար կազմուածքը, ներս ընկած աչքերն եւ փոսացած այտերն ծերունու տեսք են տալիս նորան։ Ձայնը մեղմ է, պատմելը զանդաղ. շատ անգամ շփոթում է եւ զժառանգում բառերը միմեանց հետ կապել։ Բոլոր իւր գիտցած հեքեաթները նա սովորել է իւր հօրից, Մխիթարից, որ իւր ժամանակ զաղթած էր Ալաշկերտի Յօնջալու հայաբնակ գիւղից։ Մխիթարը եղել է համբաւաւոր հեքեաթ ասող իւր հայրենիքում։ Որդին ինքն խոստովանում է, որ նորա գիտցածի միայն ամենափոքր մասն է յիշում։ Մուրաղը (որպէս եւ նորա հայրն է եղել) հողագործ է արհեստով։

Բացի Բուրգէի եւ Ռուստամի զրոյցներից նա գիտէ նմանապէս Դաւթի եւ Մհերի «նաղըլներն»։

ՌԵՍՏԱՄԻ ՁԱԼ

Ռեստամի Ձալը էղաւ տասնըհինգ տարեկան։ Մէկ ձի իրան համար պատրաստեց, իրան թուր վրէն կապեց, գնաց աւղուէ էնելու։ Մէկ ջէյրան էկաւ ռաստ. ձին տւեց ջէյրանի յետեւը, լարեց ջէյրանը, էնքան լարեց, օր իրան հողից դուս էկաւ։ Արեւ մտաւ, ջէյրան վրէն կուլաւ. ձին քաշեց, քնաց մէկ ծառի տակը կապեց, նստաւ մինչեւ լուս։

Լուսն օր բացւաւ, տեսաւ օր մէկ քեռշք-ու-սարայ (1) կէրեւայ. ձին հեծաւ, քշեց գնաց քեռշք-ու-սարի դուռը կայնաւ. տեսաւ օր, դուռ փակած էր. մէկ մենծ խըֆիլ (2) մի կար զարկած դուռն վրէն. թուրը քաշեց տւեց խըֆիլին, խըֆիլը կըստեց, դուռը բացեց, ձին քաշեց, ներս մտաւ։ Տեսաւ օր՝ մէկ խաս բախչէ (3) մի կայ քեռշքուսարի յառէջը. մէկ մարմար հաւուղ (4) կար էդ խաս բաղչի մէջ. ձին ծառը կապեց, գնաց հաւուղի վրէն լւացաւ, իրան մէկ ճոթ (5) հաց կերաւ, խաբութ յաշեց վրէն, չինարի տակը քնաւ։

Մենք խաբար ո՞րտեղից տանք՝

Քեռշքուսարի միջէն տանք։

Քեռշքուսարի մէջը մէկ աղչիկ կար. աղչիկը դուռն փանջարից (6) դուս քցեց, տեսաւ օր՝ մէկ ձիաւոր էկեր է. բաղչի մէջը յիջեր է, ձինը ծառն է կապէ, յինքն էլ չինարի ծառի տակը քնէ։ Ձէն տւեց, ըսաւ՝

— Դու ո՞վ իս։

Ձէն չ'տւեց, Ռեստամի Ձալ յիմցաւ (7). աղչիկն ըսաւ՝

— Դու ի՞նչ մարդ ես։

— Ես Սասունցի իմ։

— Յէլի հեծի քու ձին, գնա՛ւ։

— Ընչի՞ համար։

(1) Արքունիք։ — (2) Կողպէք։ — (3) Ծոխ պարտէզ (պաթկ.)։
— (4) Շաարաւ։ — (5) Կտոր։ — (6) Լուսամուտ (պարսկ.)։ — (7) Արթնաւ։

— Ափսոս ես, տղա՛յ, գնա՛ . էսի կարմիր Դեւի քեռքուսարէն է . մկայ կարմիր Դեւ կ'գայ քու մենծ կտորը մէկ լիտր կշիւնէ :

Ըսաւ — Ա'ղչի, մէկ ճոթ հաց տուր ընձի, նոր էդպէս բան ըսէ ընձի . էստեղ գալացողը կարմիր Դեւից չի վախենայ :

Աղչիկը էնտեղից յիջաւ էկաւ տղի կուշտը, տղին վե կալեց աւաւ . գնացին նստան բալկոնը (1), աղչիկը տղին հաց բերեց : Հաց կերան պրծան, էնպէս էղաւ օր , աղչկայ սիրտը ինչպէս ճղես, տղէն մէջը դնես :

Ըսաւ — Տղա՛յ, քեզի ափսոս կիգամ (2) . վե կաց գնա՛ , կարմիր Դեւ չիգայ քեզի ըստեղ տեսնի :

Ըսաւ — Ա'ղչի, քու անուն ի՞նչ է :

Ըսաւ — Իմ անուն Գիւլ-Փարի է (3) :

Ըսաւ — Գիւլ-Փարի ջա՛ն, ըստեղ գալացող կարմիր Դեւից չի վախանայ, արի՛ նստինք խօսանք :

Նստան թեւ թեւի թալին : Կարմիր Դեւը կայնաւ սարի գլուխը , դուրբին (4) դրեց աչիցը, տեսաւ օր՝ իրան դարգա՛յ (5) բաց էր, մի ձի կայ ուր (6) բաղչի մէջը, տղի մէկն էլ աղչկայ հետ բալկոնն էր նստուկ : Դեւը էնտեղ հերստտաւ, գոռգոռալէն ճամբախ յընկաւ, էկաւ քեռքուսարին մօտեցաւ : Ռըստամէ Զալ բալկոնից յիջաւ էկաւ իրան ձիու կուշտը, ձիան խոլնները պնդեց, ձին խեծաւ, Դեւի հետ կռիւ էրեց :

էնքան կուան օր արեւ մէր մտաւ . Դեւն ըսաւ՝ — Աղ՛բէր, բօ՛լ է (7) :

Ռըստամի Զալ ձիուց յիջաւ, ձին տարաւ կապեց, էկան նստան, իրարու հետ հաց կերան, էն ջոկ օթախ գնաց քնաւ, էն ջոկ օթախ :

Մնաց մինչեւ յառաւօտ . յառաւօտ նստան յիրարու հետ հաց կերան, Դեւ հարցուց թէ՛

— Քու անուն ի՞նչ է :

— Ռըստամի Զալ է :

— Աչիւրքի մէջ էսպէս ղոչաղ հողածին ետ չեմ տեսէ : Յէլի կռիւ էն/ինք :

Յէլան կռիւ էրեցին . էնքան կուան օր՝ օրը ճաշ դարձաւ . Դեւն ըսաւ՝

— Ա'ղբէր, բաւական է, արի գիւլաշ կպնինք :

էկան գիւլաշ կպան . շատ իրար տարան բերին . Ռըստամի Զալի հետքը բռնեց , ղոլթուղ (8) քաշեց Դեւի ու տեց գետին, Դեւի գլուխը կտռեց :

Աղչիկն էկաւ Զալի կուշտը, ըսաւ՝

(1) Պատշգամբ : — (2) Խղճալ : — (3) Գիւլ = մոյգ կարմիր . փարի կամ փերի = յաւէրժահար : — (4) Հեռագիրտակ : — (5) Դուռ : — (6) Իւր : — (7) Բաւական է : — (8) Թեւի տակ :

— Տղա՛յ , յարի էրթանք յունեալղի (1) մալն (2) ու խաղինէն
էստեղ լցեր է . ուտինք , խմինք , քէֆ ենինք :

Ըսաւ — Չէ՛ , ա՛ղչի , քեզի պտի տանիմ :

Բերեցին Դեւի ձին , յաւ ապրանքներ բարձան , աղչկան թարքը քա-
շեց , էկա . Սասուն :

Ներկայ հատաձօս ներկայացնում է արեւելեան հեքեաթների ամե-
նառովորական միջադէպերից մէկն եւ ոչ մի նմանութիւն չունի իւր
պարսիկ բնագրի հետ . Ռուստամի կռիւն «Ապիտակ» Դեւի հետ եւ Գէյ
Քաոսի գերութիւնից ազատելն կազմում է «Արքայից Գրքի» ամենազե-
ղեցիկ էջերից մէկն : Հետաքրքիրն այն է , որ այստեղ Ռուստամ միան-
գամայն հայացել է , սերելով իրան Սասունից :

Բուրղէի դրոյցն , որ պատմեց նոյն Մուրադն , գրեթէ ոչնչով չի
զանազանւում Բարսեղ Յարութիւնեանցի պատմածից . տարբերութիւնը
միայն յատուկ անուններումն է . օրինակ՝ նոյն իսկ սկզբում՝

Աղչիկը պսակեցին Ռուստամի Ջալի վրէն . մէկ տարի թրմաւ՝ չորս
ազայ էղաւ .

Մեծ տղի անուն՝ Ֆախիէ Ֆահրամազ ,

Ըստոր պսակի անուն՝ Շահ Թէբուր ,

Ըստոր պսակի անուն՝ Ղարէ Նկզաստ ,

Ըստոր պսակի անուն՝ Բուրղէի :

(1) (Արաբ.) Աշխարհի . — (2) (Արաբ.) Ինչք :

ՌՈՒՍՏԱՄ

Իբրեւ նոյն աշտեղ առաջ եմ բերում Ռուստամի քրդերէն վարի-
անաներից մէկն, որ ինձ պատմել է եղիդի Փիւր (վարդապետ) Կակօն
Սուրմալի գաւառի Գարվանսարայ գիւղում: Փիւր Կակօն մօտ 70 տարե-
կան ծերունի է, իրան սերում է «մարգարէի» ցեղից, գիտէ լաւ հայե-
րէն, ինչպէս եւ նոյն գիւղի բոլոր եղիդիները:

Ա.

Ռուստամ՝ Զալի տղէն այ,

Զալ՝ Դալի տղէն այ,

Ֆարամըրզ՝ Ռուստամի տղէն այ:

Մէ օր Զալ կանչեց Ռուստամին, ասեց՝ Թո՛ղ գայ. Ռուստամ էրէ-
խայ էր, էկաւ. չ'ղիմիշաւ (1) տղին, ասեց՝ էս տղէն քահէլ այ. յետ զրկեց:

Մէ ժամանակ ընցաւ, էլի կանչեց.

Ռուստամ ասեց՝

— Ընչի՞ համար ընծի կանչում ես:

— Քեղի չեմ զիմիշի ասեմ. հիմի քեաֆըր Սալմիան Սըն-
դըր էկեր այ քու վրէն կռիւ այ ուզում:

— Նս կէրթամ էնդու կռիւ. մէ գուրզ կշինես էրկաթից 40 լիտր,
էնի գնաց չինեց բերեց. Ռուստամ փորձեց ասեց՝ Թեթեւ այ:

— Օր Թեթեւ այ, գնա՛ քու պապին գուրզ կայ չինած, էնի վե
կալ բի՛:

Գնաց բերեց ասեց՝ լաւ այ, էլի Թեթեւ այ:

Իրան հօր բերդին զարկեց, բերդը բլցրեց:

Զալ ասեց՝ էս ի՞նչ ձէն այ գալում. փա՛ռք Ասծու, իմ տղէն էլաւ
իւր պապի տեղը բռնեց, հըլը (2) պապից էլ անցաւ:

Ռուստամ ասեց հօրը՝

— Ի՞նչ ես հիմի ուզում ինձնից:

— Իմ ուզածը՝ Աստուած քու հետը ըլնի. գնա՛ Սալմիան Սընդըր
էկեր այ քու վրէն կռիւ այ ուզում:

Ռուստամ գնաց մէյդան, բարով տուեց, ասեց՝

— Ընչի՞ համար ընծի ուզում ես:

— Դու վո՞ւլ ես:

— Նս Ռուստամի եմ:

— Զալի տղէ՞ն ես:

— Հա՛. ընչի՞ համար ընծի ուզում ես:

— Փարդահէշի աղչիկ կայ, օխտը տարի իմ սիրտ ուզում այ, ըն-
ծի չի առնի. արի՛ էրթանք կռիւ, ես դու զօռով բերենք:

(1) Խղճաց, — (2) Դեռ:

— Էթանք :

Ռուստամին զրկեց առաջ՝ մէկ մէկ պտի կռիւ անեն : Փարդահէշին էկաւ . էնի Ռուստամ մէ մէկի զարկին , չուր յիւր'ուն կռւան՝ մէ մէկին չը յաղթեց : Ռուստամ կանայ զաֆթ էնի (1) , համա չի զիմիշի . աղչիկն էլ չի զիմիշի զարկի : Մնաց մէկէլ օր . մէկէլ օր էլ չուր յիւր'ուն կռւան՝ մէ մէկին չը յաղթեց : Վրայ իրեք օրն Ռուստամ զուրգ զարկեց աղչկայ բերդին , քանդեց . աղչկայ թեւ բռնեց քցեց յառաջը :

Աղչիկն ասեց՝ — Դու վո՞ւլ ես :

— Նո Ռուստամէ Զալն եմ :

— Նս գիտամ դու Ռուստամն ես , ընդուր համար ես քեզի չը զըմըշայ զանիւմ . ես քեզի հաւնում եմ , դու էլ հաւնո՞ւմ ես ընծի առնես :

Իրար հաւնեցին , էկան Սալմիանի կուշա : Ռուստամ բերեց տւեց Սալմիանին , ասեց՝

— Ա՛ն քու ուզածը :

Աղչիկն ասեց՝ — Նս Ռուստամի համար էկեր եմ , քու երես չեմ տեսի . գնա՛ , թէ չէ մէ գորդ զարկեմ քեզի կապանեմ :

Ռուստամ բերեց ուր տուն . հէրը ասեց աղին՝

— Սալմիան քեզի ընչի՞ կանչեց :

— Էս աղչկայ համար կանչեց :

— Աղչիկն օր բերիւ , ընչի՞ չը աւեր :

— Աղչիկն նրան չէր հաւնում , ընծի էր հաւնում :

— Գնա՛ իմ աչքիցս կորի՛ , դու իմ աղէն չես :

Բ .

Սալմիան գնաց բազում ղոշուն բերեց Զալի բերդի բոլորը բռնեց : Սալմիանի հետը էկած էր իւ աղչկայ աղբէրը՝ Ղաթըմը՝ մէ թեւ ունէր , ամէնից ղոթէն Ղասըմն էր : Օխտ տարի էդ ղոշունը բռնեւ էր բոլորը : Զալը կռւում էր , ընդու վրէն չէր կանայ :

Բէժանդը՝ Ռուստամի քուր աղէն էր . Զալը զրկեց ընդուր Ռուստամին գտնել :

Գնաց Ռուստամի բերդը . Ռուստամ ասեց՝

— Ընչի՞ համար էկեր ես :

— Պու աուն չաւրի , Սալմիան էնքան ղոշուն բերեւ այ , մեզի հալ չկայ (2) . էս օխտ տարի այ մեզի չէնլիկ (3) չթողեցին :

— Նս չեմ գինայ :

Փարդահէշին ասեց՝

— Իմ աղբէր էկեր այ , չատ զօթայ այ , հետ կռիւ չի լնի . յե՛ւ գնա՛ կռիւ :

(1) Յաղթել : — (2) Ոյժ , կարողութիւն : — (3) Ժողովուրդ :

Ռուստամ, կնիկն էլ, փարամարդն էլ էկան հասան Զալի քաղաքը .
Փարամըրդ օր տեսաւ զօշուէնը, ասեց հօրը՝

— Բա՛րօ, էս ի՞նչ զօշուէն այ :

— Օղոււլ, էսի Սալմիանի զօշուէնն այ , էկեր այ քու պապի վրէն
կոխւ քու մօր համար :

Բա՛րօ, քեզի բան չունիս, էդ կոխւ ես կէրթամ :

— Լա՛ւօ, դու էրէխայ ես, ափսոս ես, չես կարայ վրէն կոխւ անէ :

— Զէ՛ , վալլայ ես պտի էրթամ :

Մէրն ասեց՝

— Իմ տղէն այ, ընձանից այ, քեզանից այ, թո՛ղ էրթայ սըպանւի ,
Գնաց մէյդան կայնաւ ասեց՝

— Որն որ զօռքէն այ, թո՛ղ գայ :

Քեռի Ղասըմը դուս էկաւ մէյդան . իրեք օր գիշեր մէ մէկի զարկե-
ցին, մէ մէկին չաղդեց :

Սալմիան ասեց՝

— Ղա՛սըմ, էս ի՞նչ բան այ՝ էս իրեք օր այ էթում ես կոխւ ,
չես կանայ դու ընդու բռնես բերես :

Ասեց՝ — Ես ի՞մալ բերեմ , էնի ընձանից զոչաղ այ , ընձանից
թեթեւ (1) այ :

Ղասըմին մէ տղայ կար՝ Ալի Բէջան, ասեց՝ — Առաւօտ ես կէթամ :
Առաւօտ դնաց . Ալին տղին բռնեց, քցեց յառաջը, տարաւ : Օր բե-
րեց, քեռու արունը եռաց վրէն, չը զիմիշաւ սպանի, ասաւ տղին՝

— Էսի լաւ զօրբայ տղայ այ, պահէ՛ մեղի համար :

Ռուստամ տեսաւ տղին տարան, իրան գուրզ վե կալեց . Զալ մէ
եանից (2) , Ռուստամ մէկէլ եանից էկան Սալմիանի զօշուէնի վրայ . Ֆա-
րամըրդին Ալի Բէջանին սաղ բռնին բերին : Օխտ գիշեր Ռուստամի
հարսանիք էրին, քէֆ էրին, Ալի Բէջանին խալաթ (3) տւեցին, գնաց
յիր տուն :

Քարվանսարայ , 24 Ապրիլի 1899 թ .

(1) Ճարպիկ : — (2) Կողմից : — (3) Բնծայ :

Ց Ա Ն Կ

1) Բարսեղ Յարութիւնեան («Բուրգէ»)	էջ 24
2) Վարդան Գալուստեան («Ռոստամ»)	45
3) Գրիգոր Խաչատրեան («Ֆահրամազ, Թէհմուր, Բուրգի, » եւն.)	57
4) Մուրադ Մխիթարեան («Ռըստամի Զալ»)	74
5) Նզիգի Փիւր Կակօ («Ռուստամ»)	77

Տպագրական մի քանի վրիպակներ .

էջ 3 ,	տող 6 —	« որպէս »	պիտի լինի՝	« պէսպէս » .
» 4	» 11	« հիմն »	»	« հին » .
» 6	» 40	« Գլխի »	»	« Գրքի » .
» 8	» 38	« Z...Z... »	»	« L...L... » .
» 11	» 14	« հայերի »	»	« հայրերի » .
» 39	» 31	« աղիչկը »	»	« աղիկը » .

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԻՒՍ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

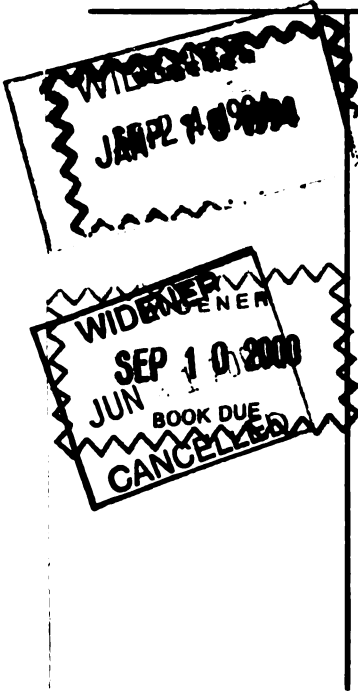
1. Տասնիններորդ դարի կտակը (1899)	• •	գինն է 15 կոպ.
2. Թըլօր-Դաւիթ եւ Մհեր (1899)	• • •	» 40 »
3. Obschtschij otcherk armianskago bogatyrskago
eposa . (Jubilejny Zbornik v tchestj Vsev.
Millera) 1900 .	• • • • •	—
4. Iranskije geroi v sredê armianskago naroda .
(Ottisk s XLV kn. «Ethnograph. Obozrenija»). 1900.		—
5. Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ	• •	» 50 »

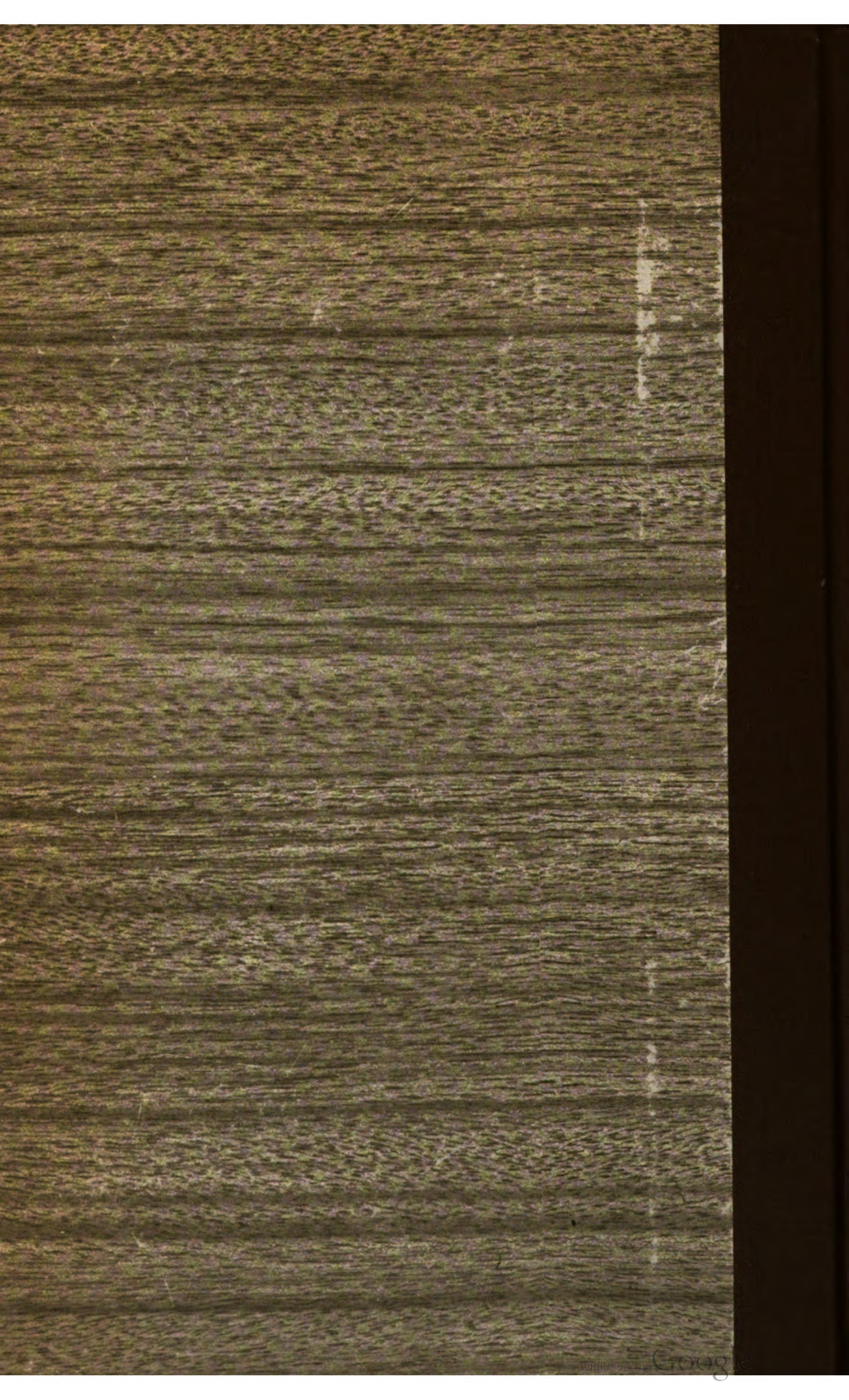

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS
NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON
OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 (617) 495-2413

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>